

Br. 23 Biblioteka
SVEDOČANSTVA

Aleksandar Bošković
Etnologija
svakodnevnog života

Beograd
2005

Biblioteka SVEDOČANSTVA Br. 23

Aleksandar Bošković:

Etnologija svakodnevnog života

IZDAVAČ:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:

Sonja Biserko

* * *

PRELOM:

Nebojša Tasić

KORICE:

Ivan Hrašovec

ŠTAMPA:

"Zagorac", Beograd 2005.

TIRAŽ: 600

ISBN - 86-7208-113-7

Ova edicija objavljena je zahvaljujući finansijskoj pomoći Evropske unije. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji snosi isključivu odgovornost za njen sadržaj za koji se ni pod kojim okolnostima ne može smatrati da odražava stav Evropske unije.

This document has been produced with the financial assistance of the European Union. The contents of this document are the sole responsibility of the Helsinki Committee for Human Rights in Serbia and can under no circumstances be regarded as reflecting the position of the European Union.

Aleksandar Bošković

Etnologija svakodnevnog života

Hoće li biti pesme, hoće li pevati ljudi u mračnim vremenima?

Pevaće, kako da ne! Pevaće – o mračnim vremenima!

Bertold Brecht

Uvodna napomena:

Razglednice iz mračnih vremena

Većina tekstova u ovoj knjizi objavljena je između marta i septembra 1998. u okviru kolumne „Treći milenijum“ koja je od marta do početka septembra izlazila sredom u listu *Dnevni Telegraph*. Ideja da me se angažuje je potekla od tadašnjeg urednika kulturne rubrike ove novine, Gorana Gocića, a glavni urednik, Slavko Ćuruvija, se sa tom idejom saglasio. (Gociću pripada zasluga za izbor fotografija koje su često išle uz tekstove i koje su svakako doprinele pozitivnom prijemu ove kolumne.) *Dnevni Telegraph* je praktično ugašen od strane srpskih vlasti oktobra 1998., a g. Ćuruvija je ubijen od strane srpske tajne policije aprila 1999. Mada više puta najavljivano kao rasvetljeno, njegovo ubistvo do danas ostaje (zvanično) nerazrešeno.

Ideja da sakupim ove tekstove u jednu malu knjigu je stara nekoliko godina, a glavni podsticaj je došao od osobe koju izuzetno cenim, dr. Latinke Perović. Posebno mi je stalo da ovi tekstovi budu zajedno objavljeni sada, ne samo kao svedočanstvo mojih refleksija iz ugla neočekivanog boravka u Beogradu neposredno posle doktoriranja (između kraja 1996. i početka 1999.), već i kao podsećanje na neke ponovno aktuelizovane događaje. U tom smislu, još dva politička ubistva, Ivana Stambolića (2000.) i Zorana Đinđića (2003.), su označila dramatično zaoštravanje situacije u ovom delu Balkana i postala pokazatelj koliko daleko su spremni da idu fundamentalističke nacionalističke (ili „zdrave“) snage u Srbiji. Zato ne želim da ćutim. Verujući isključivo u ličnu odgovornost, smatram da svako od nas duguje pre svega samom sebi i svojoj savesti da progovori o zlu u vremenu zla. Ovo je moj prilog. U međuvremenu sam neke od tekstova malo aktuelizovao i dopisao par novih, jer je ovdašnja svakodnevica, nažalost ili na sreću, izvor stalne inspiracije.

Heterogenost tekstova je uticala na to da ih ovde podelim u tri celine – **politika tela, politika svakodnevnice i politika države koja je odumrla.**

Ova podela je naravno potpuno arbitrarna (jer se u suštini svi moji tekstovi bave politikom – samo iz različitih uglova), ali nadao sam se da potencijalnim čitaocima može pružiti nekakav orijentir u navigaciji ovim stranicama.

Ovo nije klasična naučna/stručna publikacija pa (osim u nekoliko slučajeva) nema ni klasičan spisak referenci. Međutim, moram napomenuti da postoji čitav niz prijateljica i prijatelja, kao i uvaženih koleginica i kolega (uglavnom na relaciji Ljubljana – Zagreb – Beograd – Skopje), koji su na različite načine doprineli ovde iznetim formulacijama. Zbog svega toga sam izuzetno zahvalan Branimiru Stojanoviću, Marcelu Štefančiču junioru, Igoru Markoviću, Vuku Ćosiću, Mariji Babić, Brankici Aćimović, Slavoljubu Bajčetiću, Slavici Indževskoj, profesorima Arturu i Meriluz Kroker, Miroslavi Malešević, Dubravki Stojanović, Latinki Perović, kolektivu *Critical Art Ensemble*, PostPesimistima Beograda i Goranu Gociću. Naravno, ovo ne implicira da će se bilo ko od njih složiti sa bilo čim što je ovde napisano.

Posle svega (i iznad svega), mojim roditeljima, Zlatki i Đorđu, hvala za podršku u mračnim vremenima.

A.B.

Politika tela

Tehnologija – opijum za narod

Tehnologija je oduvek zaokupljala ljude, bilo iz praktičnih razloga (kako da sebi život učine lakšim), bilo iz radoznalosti (u smislu proširivanja granica ljudskog znanja). Kako tvrde umetnici/kritičari iz kolektiva *Critical Art Ensemble*, razmišljanja o svrsi i budućnosti tehnologije su se povezivala sa promišljanjima budućnosti ljudskog roda uopšte, i ona se najčešće odvijaju u dva smera: s jedne strane, tehno-utopisti koji smatraju da razvoj nauke i tehnike čovečanstvu može doneti neslućena dobra, blagostanje i lek protiv svih zala, a sa druge, tehno-distopisti, koji smatraju da je tehnologija izvor svih zala, i da se od nje ne može očekivati ništa dobro. Tehno-utopisti pravi procvat doživljavaju sa industrijskom revolucijom, kada vera u providenje ustupa mesto veri u kapitalizam. (Božja ruka providenja je nešto kasnije amputirana i prišivena kiborgu kapitalizma Adama Smita.)

Naravno, sa dolaskom industrijske revolucije, težište se definitivno pomera u korist nauke i tehnologije: mislioci sa leve (Kondorse, Sen-Simon, Marks), kao i sa desnice (Kont, Spenser) su delili optimizam u vezi svetle budućnosti, uprkos različitim pristupima – tako je Sen-Simon predviđao socijalizam saveta, dok je Spenser očekivao pojavu buržoaskog Natčoveka.

Pristalice distopije su upozoravale da će ljudski napredak završiti tragično. Prvi je bio Ferdinand Tenis, koji je tvrdio da će napredak tehnologije samo doprineti povećanju složenosti podele rada (i društva), što će lišiti ljude svih institucija koje čine osnovu njihovih zajednica (porodice, prijateljstva, javnog prostora, itd.). Posle Prvog svetskog rata, među najpoznatijim zastupnicima ovakvog načina razmišljanja su bili Osvald Špengler, kao i sociolog Pitirim Sorokin.

Danas su mišljenja ponovo podeljena: dok korporativni futurolozi slave kompjuterizovano upravljanje informacijama, satelitsku komunikaciju, biotehnologiju i kibernetiku, pesimisti upozoravaju na mogućnosti zloupotrebe tehnologije, kao i da dolazi vreme kad više neće ljudi

kontrolisati mašine, već mašine ljude. Razmatranja o mogućnostima kloniranja ljudskih bića neodoljivo vuku ponovo prema Spenserovskom idealu natčoveka (mada se tu nije baš mnogo odmaklo od nesrećne ovce Doli...). U maštovitijim (uglavnom holivudskim) momentima, ova distopija je prikazana kao svet u kome je čovečanstvo uhvaćeno u stegu samosvesne inteligentne mašine koja ih ili tera u ropstvo, ili potpuno uništava. Internet jedni slave kao prostor koji otvara neslućene mogućnosti za (uglavnom korporativnu – oko 95% svih sadržaja na Netu su komercijalne prirode) komunikaciju, dok drugi ukazuju na njegovo korišćenje u praćenju ljudi (ili čitavih država – kao što je na primer američki „supertajni“ projekt *Ešalon* – mada je naravno prilično teško spojiti supertajnost sa činjenicom da izgleda o ovome znaju svi koji to žele), ograničavanju komunikacije, ili njenim zloupotrebama (kao što su poznati primeri u vezi dečje pornografije i prostitucije). Takođe, kritičari pominju i da je Internet nastao iz jednog projekta američke vojske (ARPA Net), međutim, ovo nije naročito jak argument, budući da se i kritičari najčešće voze autoputevima, koji su, kao sistem transporta i komunikacije, osmišljeni u nacističkoj Nemačkoj tridesetih godina.

Zato svaki govor o tehnologiji pre svega ukazuje na poziciju onoga koji se izjašnjava – tehnologija sama po sebi nije ni dobra ni loša, sve zavisi od toga kako će biti upotrebljena, ili, u drugom smislu, kako će i da li će ljudi dopustiti da ona bude upotrebljavana na načine koji izmiču kontroli (kao što su stalna policijska prismotra, CCTV, „pametne“ krstareće rakete, itd.).

[*Dnevni Telegraph*, 8. april 1998.]

Virtuelni Gejts

Jedan od najzanimljivijih fenomena našeg doba jeste ulazak tehnologije u svakodnevni život, u domove tzv. „običnih“ ili „prosečnih“ ljudi. Kompjuter je postao više od statusnog simbola ili igračke – za sve više poslovnih ljudi i žena razvijenog sveta to je nezaobilazno oruđe za rad. Sa ulaskom kompjutera u domove, pojavljuje se i čitava jedna „virtuelna klasa“, kako je zovu sociolozi Artur i Meriluz Kroker, klasa koju čine muškarci koji dominiraju globalnim elektronskim kraljevstvom.

Ova „virtuelna klasa“ je izuzetno autoritarna – kako u svojim pogledima na svet, tako i u žestokom suprotstavljanju svim svojim protivnicima. Sve odluke koje se tiču globalne razvojne strategije se donose u najužem krugu istomišljenika, bez ikakve javne rasprave. Pripadnici ove klase zaista veruju da je društvo kojim se upravlja kibernetски nešto najlepše što se svetu može dogoditi.

Možda niko ne oličava ovu novu klasu tako dobro kao Vilijem (Bil) Gejts, vlasnik i osnivač kompanije Majkrosoft i donedavno zvanično najbogatiji čovek SAD. Način na koji je stekao svoje bogatstvo svedoči o njegovoj inteligenciji i umešnosti, mada je takođe poznat i po ne baš sjajnoj sposobnosti predviđanja (početkom osamdesetih: „640 kilobajta treba da bude dovoljno za bilo koga“!). Tako je 1992. Gejts predvideo da je Internet stvar daleke budućnosti, i da je malo verovatno da će ga mnogo ljudi koristiti pre kraja veka. Kao direktna posledica ovoga, Netskejp je napravio najbolji program za Internet i stekao nekoliko godina prednosti nad Majkrosoftom. Kad je Gejts primetio da milioni ljudi već uveliko koriste Net, prvo je pokušao da jednostavno uništi sve svoje konkurente, a onda se dosetio da u novi operativni program Windows 98 instalira svoj Internet Eksplorer (naravno, totalno inferioran u odnosu na Netskejp), koji je nemoguće ukloniti. Poruka je jednostavna: svi treba da kupuju i koriste isključivo Majkrosoftove proizvode, ne zato što su bolji od konkurentskih, već jednostavno zato što će svaka konkurencija biti istisnuta.

Naravno, reagovala je američka vlada (SAD imaju prilično stroge zakone protiv monopolizacije tržišta), i krenuli su procesi i tužbe. Sa promenom američke administracije 2000., ovi procesi su malo zastali, ali ne treba sumnjati da će pohlepa ove kompanije (i beskrupulozno kršenje anti-monopolskih zakona) dovesti do novih pravnih nesuglasica. (Zato jedan praktičan savet: ako nameravate da tužite Majkrosoft, učinite to odmah – već za par meseci će možda biti kasno.) U međuvremenu (2004.) je reagovala i anti-monopolska komisija Evropske Unije, pa se Majkrosoftu smeši i ne baš prijatna kazna u najrazvijenijim državama Evrope. Naravno, kompanija se trudi da pokaže kako je još uvek najveća, najbolja i najmoćnija. Tako je u julu 1998. pokrenut program TerraByte, sa slikama Zemlje sa američkih i ruskih špijunskih satelita. Program nije imao neku naročitu svrhu, osim da pokaže kako je Majkrosoft u stanju da izvede nešto tako glomazno i grandiozno. Naravno, program je „pukao“ već prvog dana.

[*Dnevni Telegraph*, 22. jul 1998.]

Dizajn novog doba

Dizajn i marketing su među industrijama koje najviše profitiraju kroz upotrebu novih medija. Novi modni stilovi nas prosto bombarduju sa TV ekrana i sa plaćenih stranica (u najboljem slučaju u koloru) magazina i novina, nasmejana lica vrhunskih modela nam poručuju da je baš njihov proizvod nešto najbolje što nas može zadesiti u (ovozemaljskom) životu. Naravno, i ove industrije imaju svoja čvrsta pravila: tako je Izabela Roselini izgubila mesto (i milionske honorare) lika kompanije „Lankom“ nakon uloge u filmu „*Plavi somot*“. Razlog? Njen lik u filmu nije delovao baš spokojno na šefove ove firme, pa su se pobojali da bi i šira publika mogla pomisliti kako, eto, „Lankom“ predstavlja jedna prostitutka (pa makar ona to bila i samo na filmu).

S druge strane, naravno, mora se primetiti da se precizno dozirana seksualnost koristi u marketinškim kampanjama. Ponekad ne baš uspešno – što je pre nekoliko godina iskusio Kevin Klajn sa reklamama za džins na kojima su se nalazili tinejdžeri (ili modeli koji su neodoljivo asocirali na njih). Mada u samim ovim reklamama nije bilo ničeg posebno spornog, pritisak javnog mnjenja u SAD je bio toliki da je Klajn na kraju odustao od ove kampanje. Daleko više sreće imali su proizvođači sladoleda „Hagen Das“, čije su reklame sa parovima koji strasno vode ljubav kritikovane, ali ne toliko da bi to izazvalo njihovo povlačenje. I naravno, prodaja sladoleda je porasla.

Reklamne kampanje pružaju i priliku da se udari na mnoge tabue, pa je tako pre nekoliko godina od strane stručnjaka (ali i „obične“ publike) prave ovacije doživela reklama kompanije „Levis“ sa transvestitom u taksiju. Kad smo već kod tabua, takođe treba pomenuti da su gotovo sve današnje reklamne kampanje za muškarce (kako za razne kolonjske vode i parfeme, tako i za odeću) dizajnirane na osnovu modela koji proističu iz gej potkulture Njujorka šezdesetih godina prošlog veka.

Naravno, kao što se dizajniraju i oblikuju proizvodi, oblikuju se i ljudi i žene koji te proizvode treba da predstavljaju. Štaviše, ličnosti (modeli poput anoreksične Kejt Mos, kraljevske Iman, ili glumice poput Keli Le Brok ili Natali Imbrulje, na primer) postaju asocirane sa određenim firmama. Međutim, i karijera pojedinih stvorenih živih produkata može nadmašiti očekivanja njihovih tvoraca, kao što je to osamdesetih bio slučaj sa Grejs Džons. Naravno, možda je najbolji primer dizajna ličnosti (koji evoluirao sa vremenom) Madona, osporavana tokom čitave svoje karijere i kao pevačica i kao glumica, pa ipak izvanredno uspešna.

Madona je svoju ženstvenost formulisala i predstavila na način koji je milionima devojčica i devojaka širom sveta poslužio kao uzor – štaviše, nije preterano reći da je ona u poslednjih desetak godina učinila više na afirmaciji žena u zapadnom svetu, nego sve feminističke grupacije zajedno. Zato se ulaganja u marketing i dizajn moraju shvatiti i kao vrsta investicije, ne samo u ono što potrošači treba da kupuju, već pre svega u projekciju načina na kako treba da žive, šta treba da rade i šta treba da misle. Naravno, najbolje je da uopšte ne misle – stručnjaci za advertajzing će to učiniti umesto njih.

[*Dnevni Telegraph*, 22. april 1998.]

Kampanja je poruka

Izlozi beogradskih knjižara su odnedavno (1998.) ukrašeni posterom koji prikazuje osobu ženskog pola koja drži knjigu. Osoba je gola (barem od pojasa nagore, koliko se vidi), a osnovni tekst koji ide uz poster je: „Lepa, mudra, a ćuti“. Inače, poster je deo kampanje koja treba da ljude privuče knjigama, mada je to teško zaključiti na prvi pogled. Još je teže bilo onima koji su gledali reklamu na televiziji.

Da li pogled na nago žensko telo automatski prodaje bilo koji proizvod? Čak i bez ulaženja u probleme sa značenjem napisane poruke i gotovo neograničenim seksističkim implikacijama (da li je neobično što lepa i pametna žena ćuti, da li je neuobičajeno što ona drži knjigu, pa zato ćuti, ili je zato lepa i mudra – da li samo gole žene koje su lepe i pametne čitaju knjige, itd.), postoji problem koji tvorci ove poruke imaju sa svojom nameravanom publikom (potencijalni čitaoci). Poster izgleda malo previše sofisticirano da bi privukao potencijalne čitaoce (muškarce, naravno – inače bi verovatno postojala i alternativna varijanta sa golim muškarcem) koji smatraju da žena treba da ćuti i radi šta joj se kaže. S druge strane, eksplicitni seksizam će možda delovati odbojno na malo inteligentnije potrošače (ili one koji na to pretenduju). U osnovi, problem ovog postera je ono što je karakteristično za najveći deo medijskih kampanja u državama bivše Jugoslavije – to je problem primaoca.

Gotovo sve medijske kampanje (posebno u vezi političkih partija i njihovih promocija) se obraćaju onima koji već veruju u poruku koja im se emituje. Umesto da nastoje da svojom medijskom kampanjom pridobiju nove potrošače, autori i naručioci kampanja se obraćaju onima koji ionako već kupuju njihove proizvode. Ovo je posebno indikativno kod političkih partija, koje ne pokušavaju da prilagode baš ništa u svom nastupu ili pristupu da bi pridobile nove glasače – obraćajući se umesto toga onima koji će ionako glasati za njih. Naravno, teško je nekom iole razumnom objasniti zašto u nešto vatreno ubeđivati nekoga ko već u to veruje, ali

možda je to samo još jedna od čari lokalne medijske scene. U kulturi u kojoj nema spremnosti za dijalog, monolog prolazi daleko lakše i uspješnije. Alternativa je da se bude lep (ili lepa), mudar (ili mudra) i da se čuti – ali nismo svi gole žene sa knjigom u ruci.

[*Dnevni Telegraph*, 20. maj 1998.]

„Svaka ima svoj faktor”

Proleće i leto 1995. je u Sloveniji obeležila reklamna kampanja za losion za sunčanje kompanije „Krka”. Na posteru koji je preplavio zgrade, ulice, ali i ogromne bilborde, nalazilo se pet zadnjica mladih devojaka, uz propratni tekst: „Vsaka ima svoj faktor”. Osnovno značenje se odnosi na „faktor” kao numeričku vrednost kojom se označava stepen zaštite protiv sunca. Ali, u slovenačkom jeziku, reč „faktor” označava i nešto što nešto drugo pokreće, „stavlja u pogon”, te je tako jedna od interpretacija ovog reklamnog panoa mogla biti i: „Svaka zadnjica ima nešto [ili nekog] što će je pokrenuti”.

Reklamne kampanje sa oskudno obučenim ženskim telima nisu nikakva retkost, i ovde neću ulaziti u pokušaje analiza (muških, najčešće sredovečnih i poprilično seksualno frustriranih) umova koji ovakve projekte zamišljaju i u njima uživaju. U ovom konkretnom slučaju, usledila je žestoka reakcija „ženskih” i „pro-feminističkih” grupacija, pre svega artikulisanih oko Ureda za žensku politiku pri Vladi Republike Slovenije.

Međutim, reakcije javnosti su bile, najblaže rečeno, dosta tihe. Najveći deo građanki i građana nije video ništa strašno u ovoj reklamnoj kampanji —

naprotiv, smatrali su da feministkinje samo dižu preveliku buku ni oko čega.

Ovo je direktna posledica dve činjenice. Prvo, većina Slovenki i Slovenaca smatrala je (i smatra) da reklamne kampanje pripadaju jednom veoma drugačijem svetu, svetu supermodela, marketinga, glumaca i glumica, kao i sjajno plaćenih japija. Kao takve, ove kampanje ih jednostavno ne zanimaju – neka o njima brinu oni iz ovog marketinškog sveta. Ovo je zanimljiv primer paralelnih svetova ili realnosti, gde tzv. „obični ljudi“ jednostavno ne žele da se mešaju u ono što je za njih iz nekog drugog, paralelnog, sveta.

Drugo, činjenica koja je poznata iz mnogih antropoloških i socioloških istraživanja jeste da u situacijama opresije (jednog naroda nad drugim, ali i jedne društvene grupacije ili pola nad drugim), grupa ili sloj kojom se dominira usvaja kao „svoje“ stavove i vrednosti one grupe ili sloja koja dominira. Prema tome, Slovenke su (kao i žene u mnogim drugim krajevima sveta!) navikle da sebe posmatraju kroz oči muškaraca, i shodno tome, vrednuju na sebi ono što bi vrednovao i prosečan „muški pogled“.

U situaciji u kojoj je jedan vid represije usvojen kao „normalan“ i reakcije na kampanju protiv ove reklame trebalo je očekivati – ove i slične reklame su samo simptomi za stanje čiji su koreni daleko dublji i kome se mnogo više pažnje mora posvetiti na svim nivoima društva, pre svega kroz edukaciju najmlađih.

[deo teksta „Vsaka ima svoj faktor“: Body Construction and Consumption in Southeastern Europe“, objavljenog u časopisu *New Moment* broj 9-10, 1998.]

Modeli kao san

Gotovo da nema TV stanice koja ne emituje snimke sa modnih revija koje se održavaju širom sveta. Imena vrhunskih kreatora i dizajnera tako prosto bombarduju prosečne gledaoce, uglavnom naviknute na daleko „ozbiljnije teme“ (politika i sve što uz to ide). Tela vrhunskih modela (uglavnom žena) promiču preko ekrana, u različitim kreacijama (ponekad i uz diskretno odsustvo istih), sanjivih ili izazovnih pogleda.

Tela vrhunskih modela su dramatično pojednostavljene ženskih tela na kraju milenijuma. Naravno da je besmisleno pitanje koje devojke ponekad sebi upućuju („Kako bi meni stajala ta haljina?“ ili nešto slično) – pitanje koje se tiče izgleda ovih supermodela kao ideala, jer ono što ovi modeli nose jednostavno ne može obući nijedna žena koju običan smrtnik/smrtnica ima prilike da sretne u životu. Brojevi odeće koju supermodeli nose na modnim pistama su brojevi koje eventualno mogu obući neke mlade tinejdžerke ili anoreksične osobe – niko više. Ali važan je ideal. Postulirajući ove modele kao simptome „idealne žene“, njihovi savremeni obožavaoci istovremeno maštaju i o trenucima svoje svemoći, kada bi i nekom sasvim „običnom“ i „svakidašnjem“ mogla zapasti avantura sa oličenjem snova. Nešto kao maštarije o prinčevima i princezama koje mnogi imaju u detinjstvu, samo ovo je maštarija koja nije odsanjana do kraja, zbog čega je danas jako važno da modeli izgledaju pomalo detinjasto (možda čak i tinejdžerski), da bi one koji maštaju lakše vratili u detinjstvo ili ranu mladost. Element uspeha najpoznatijih modela je tu samo dodatni stimulans, kao i nešto što ih postavlja na nivo još viši od nivoa na kome se nalaze svakodnevni ljudi i žene – tako je Linda Evangelista svojevremeno izjavila da ni ne ustaje iz kreveta za manje od 10.000 dolara.

Tako su današnji supermodeli u stvari najbliže što u vreme izgubljenih snova i neispunjenih maštarija možemo doći do jedinog perioda života u kome smo se osećali sasvim sigurno – do detinjstva.

[*Dnevni Telegraph*, 13. maj 1998.]

Svetsko, ali „naše“

Nekoliko primera savremenih reklamnih kampanja otvara zanimljiva pitanja o percepciji i auto-percepciji ljudi u Srbiji i Beogradu. Trenutno je (kraj januara 2005.) najaktuelnija reklama za pivo sa sloganom „Svetsko, a naše“ (jedna verzija uključuje poznatog međunarodnog — italijanskog — fudbalskog sudiju, druga udovicu jednog od najpoznatijih kriminalaca i nekadašnjih saradnika Državne Bezbednosti sa ovog područja), ali postoji i ona za (jedno sasvim drugo pivo) sa „starom srpskom reči za pivo“. Međutim, ovo se ne može posmatrati izolovano od (nešto ranije) reklame za jednu domaću banku pod parolom „domaća, a najbolja“.

Ovakav način razmišljanja je odraz shvatanja da domaći proizvodi (ili „brendovi“, kako se to iz meni nepoznatih razloga zove u domaćoj štampi) jednostavno nisu kvalitetni, te da je jedino kvalitetno nešto što dolazi iz inostranstva ili „sa strane“. Paradoksalnost situacije u kojoj i domaći proizvodi mogu da se mere sa stranim jeste u tome što se s jedne strane igra na kartu „dokazanog“ lošeg kvaliteta („naše“), a sa druge strane, dokaz i potvrda njihovog kvaliteta je baš to što se mogu uspešno porediti sa svetskim proizvodima („svetsko“).

Ovo je pokazatelj neobičnog stanja duha gde je za svaku situaciju neophodno poređenje sa nečim drugim, dalekim, gde nema vrednosti po sebi ni u sebi, već se za svakom vrednošću traga spolja. Stanovnici ovog područja su toliko navikli da žive bez kvaliteta, da i sami sebe doživljavaju kao nekvalitetnu robu. S te strane posmatrano, oni podsvesno smatraju da ni ne zaslužuju bolje... a ako se *bolje* nekim čudom pojavi, onda je to prihvatljivo samo ako se upakuje u apsurd i (prividnu) nelogičnost. (Tako da i banka može biti *najbolja* samo *ako nije domaća*!)

Na toj ravni treba posmatrati i pokušaje spajanja nespojivog, nekih „tradicionalnih“ vrednosti i „sveta“, kao npr. u muzičkoj produkciji „Serbia Sounds Global“. Radi se o pokušaju pakovanja tradicionalne srpske

muzike, međutim kako se čak i oni koji ovu muziku vole ili propagiraju osećaju pomalo nelagodno zbog toga (jesu li oni više „Srbi“ ili više „Evropljani“?), moraju da traže nekakav „priključak“ sa nečim eksternim, „svetskim“ (globalnim).

Primer Makedonije pokazuje da ovakvo problematično i auto-snishodljivo osećanje prema svojoj tradicionalnoj muzici uopšte nije neophodno da bi se ona prodala u svetu — primeri su muzika svetski poznatih grupa kao „Anastasija“ i „DD Synthesis“. Ali Makedonija je po mnogo čemu (a ne samo po odnosu prema sopstvenim kulturnim vrednostima) bar nekoliko svetlosnih godina odmakla od Srbije po pitanju približavanja evropskim vrednostima i Evropskoj Uniji.

[neobjavljeno, 2005.]

Smrt fotografije?

Da li mašine za fotokopiranje predstavljaju logičan nastavak fotografije? Od ustanovljavanja fotografije kao umetnosti i kao svojevrsnog „dokumenta vremena“, ovaj je medij prolazio kroz različite faze. Naravno, od trenutka kada je fotografija *prihvaćena* kao ravnopravna drugim ljudskim zanimanjima, umetnostima ili zanatima, ona više nije osporavana – barem ne na neki suvisli način.

I pored težnje da *predstavlja* stvarnost, fotografija je uvek samo predstava ili ikona stvarnosti. Ova ikoničnost potiče iz određene geometrijske rigidnosti, jer čak i kada se trodimenzionalni objekt stavi na površinu fotografije, određena svojstva objekta ostaju nepromenjena.

S druge strane, manipulacija stvarnošću je pokazatelj arbitrarnosti ovog medija. Različiti stilovi i različiti pristupi omogućavaju različite rezultate, ali ovi rezultati su posebno zanimljivi kad se radi o fotografijama koje se objavljuju u masovnim medijima. Tako je novinska fotografija postala ne samo pratilac (ilustracija) vesti, već i sama vest. Način na koji se plasira vizuelni materijal je nešto što može odlučujuće doprineti uspehu nekog magazina ili novine.

Sa multiplikacijom vizuelnih sadržaja (za sada, pre svega fotografija, ali i filmova) na Internetu, dolazi do situacije u kojoj mogućnost manipulacije dostiže neslućene razmere. Savremeni vizuelni mediji omogućavaju situaciju u kojoj predstava stvarnosti zamenjuje samu stvarnost. Jednostavno rečeno, kopija koja je jeftinija od originala postepeno postaje prava zamena za original – koji gubi svaku vrednost. Štaviše, ovo donosi i kraj fotografije kakvu smo do sada znali – kao i mogućnost da svetom vizuelnih predstava potpuno ovladaju fotokopir mašine. Jer najupotrebljivija će biti kopija koju je najjeftinije proizvesti – što će doneti maksimalnu dobit. Pošto se danas originali sklanjaju u mračne podrumne ili u arhive, jedino što nam preostaje su kopije.

Međutim, problem fotografije na ulasku u treći milenijum je problem predmeta koji treba predstaviti. Fotografija je do sada predstavljala kopiju stvarnosti – kako će od sada predstavljati kopiju kopije stvarnosti? Gubitak originala, potpuno nestajanje originalnog predmeta/modela sa sobom nosi i klicu uništenja fotografije kao medija i kao umetnosti.

[*Dnevni Telegraph*, 26. avgust 1998.]

Pornografija i Internet

Bauk pornografije kruži savremenim svetom. Jedna od omiljenih kritika na račun Interneta jeste da njegove korisnice/korisnici mogu vrlo lako doći do različitih pornografskih sadržaja. Ovo se, pre svega, odnosi na decu i na vrlo mlade osobe, koje su, prema kritičarima, najizloženije ovoj opasnosti. Naravno, bilo ko ko se bavi ili koristi Internetom zna da do pronografskih sadržaja uopšte nije lako doći, te da je za nalaženje istih potrebno izvesno tehničko znanje koje deca jednostavno nemaju. S druge strane, oni koji su dovoljno sposobni da se „snađu” i ipak dođu do ovakvih sadržaja, verovatno i o pornografiji i o seksu znaju mnogo više (kako praktično, tako i teorijski), od onih koji bi navodno hteli da ih zaštite.

U stvari, radi se o prilično providnom pokušaju da se jedan vid realnosti privatizuje i sačuva samo za „odabrane”. Sama reč „pornografija” u upotrebu ulazi tek sredinom XIX veka, nakon otkrića freski sa erotskim sadržajima u starorimskim Pompejima. Ove freske je trebalo nekako sačuvati od očiju javnosti, a ujedno ostaviti pristup „odabranima” – naučnicima i pripadnicima „višeg sloja”. Pornografija je rođena kao znak distinkcije između „privilegovanih” i „običnog plebsa”, i takva je, na izvestan način, ostala do danas. Dovoljno je samo prošetati pored mnogobrojnih novinskih kioska u centru Beograda (ili čak Ljubljane, Zagreba, itd.) da bi se došlo do količine pornografskih slika i prizora do koje nije lako doći na Internetu.

Naravno, možda ne bi trebalo izjednačavati pornografiju i seks. Pornografijom se uglavnom smatra izlaganje golog ljudskog tela u eksplicitnom seksualnom činu ili „izazovnim” pozama. Međutim, pornografija se samo površno bavi seksom, jer su njeni koreni u nekakvom „pornografskom impulsu”, u želji za stvaranjem (ili posmatranjem već stvorene) medijske slike koja zamenjuje ono što predstavlja. Internet je, kao zamena za stvarne, fizičke kontakte, za ličnu komunikaciju, u tom smislu sličan pornografiji – ali isto se onda može reći za film, video, fotografiju, itd.

Savremena tehnologija još nije otišla toliko daleko da bi omogućila da sajberseks, kao zamena za „stvarni” seks, postane (fizička) realnost. Svakodnevna dehumanizacija sveta u kome živimo i nemogućnost da se uspostave stvarni ljudski odnosi, velikom broju ljudi ne ostavljaju mnogo prostora da ostvare bilo kakav kontakt sa drugim ljudskim bićima. U tom smislu, prostor koji otvara Internet može se posmatrati manje kao pobeda „novih tehnologija”, a mnogo više kao primer potpunog poraza društvenih projekata koji su sebe nazivali „humanističkim”.

[*Dnevni Telegraph*, 11. mart 1998.]

Pazite na decu

Nedavne [1998.] racije u više zemalja Zapadne Evrope i Severne Amerike skrenule su (ponovo) pažnju javnosti na mogućnost širenja zabranjene (dečje) pornografije preko Interneta, kao i na široku rasprostranjenost seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja dece. Naravno, postoji određena nelagodnost usled činjenice da se komunikacija preko Interneta kontroliše (cenzuriše), ali većina „običnih“ ljudi ipak nalazi da je to opravdano kada se radi o maltretiranju dece, pedofiliji i drugim inače nezakonitim radnjama.

Pa ipak, kao i u svim situacijama kada snage reda „postupaju po naređenju“, postoje određena pitanja koja ostaju otvorena. Pre svega, pitanje prekoračivanja odgovornosti u vezi nadziranja (prisluškivanja) građana i pre nego što se utvrdi da su oni počinili bilo šta nezakonito. (U tom smislu, najnoviji zakoni izglasani u Velikoj Britaniji i Irskoj predstavljaju vrlo ozbiljno narušavanje elementarnih građanskih sloboda, davanjem izuzetno širokih ovlašćenja policiji i pravosudnim organima.) Ovo su fenomeni o kojima je još pre četiri decenije pisao francuski filozof Mišel Fuko, pre svega u vezi sa čitavom koncepcijom „nadziranja i kažnjavanja“. Zatim, mnogo značajnije, odbijanje društava da se suoče sa problemom nasilja u porodici, i to nasilja ne samo nad decom, nego i nad ženama. Ovo je još uvek tabu tema – ali ovaj problem neće nestati povremenim policijskim racijama u kojima se uhapsi po nekoliko pedofila.

Konačno, veliki problem ostaje *dečja seksualnost* – deci uvek odrasli određuju šta smeju a šta ne smeju da rade (i kada). Čim deca počnu da pokazuju interesovanje za seks i za sopstveno telo kao seksualizovano, ovo interesovanje se najčešće sistemski obeshrabruje ili nasilno suzbija. Ali kako suzbiti osećanja? Šta činiti u situaciji kada dođe do emocionalne veze između odrasle osobe i deteta? Teško je videti kako se ovo može sprečiti, osim u slučaju da se uspostavi neka orvelijanska „policija misli“.

Prošle godine (1997.) je u Sijetlu (u SAD) u jednom skandaloznom procesu 35-godišnja nastavnica Meri Kej Leturno osuđena na sedam i po godina zatvora zbog veze sa svojim 13-godišnjim učenikom. Nije samo u pitanju zgražavanje javnosti nad iskorišćavanjem dece (dečak, njegova majka i nesrećna učiteljica tvrde da se radi o ljubavi – ali sud ne priznaje ljubav), niti činjenica da je jedna žena „iskoristila“ jednog *dečaka* (u slučajevima afera između nastavnika i učenika, kazne su po pravilu mnogo blaže), niti odsustvo kajanja. Kako kaže sjajni slovenački kulturni kritičar Marcel Štefančič, radi se o kombinaciji tipične muške sujete i užasa vladajuće patrijarhalne ideologije: „Pomislite šta de dešava u glavama muškaraca kad saznaju da je privlačna 35-godišnja žena spavala sa 13-godišnjim dečakom?! Ženu na koju, po tržišnim principima, imaju pravo samo odrasli, punoletni muškarci?!“ I sama pomisao da bi deca imala pristup na sve manje izdašan teren seksualnih avantura izaziva užas – ne zbog dece, već zbog odraslih. Zato posle svake policijsko/sudske akcije ostaje pitanje: da li tu odrasli štite decu od drugih (zlih) odraslih, ili jednostavno štite sami sebe i svoj sistem vrednosti – od dece?

[Dnevni Telegraph, 9. septembar 1998.]

Fudbal i seks

Opsednutost svetskim prvenstvom u fudbalu je dovela do toga da se ovaj događaj najavljuje kao „sportski događaj decenije“ (ili veka, milenijuma, itd.) – bez obzira na već najavljivane (i uspešno završene) sportske manifestacije kao što su Olimpijske igre, itsl. Ova vrsta preterivanja je karakteristična za savremene medijske kampanje koje se, jednostavno rečeno, baziraju na dve stvari: na preuveličavanju koje ponekad ide do granica apsurdna, i na obmanjivanju javnosti. Na primer, svako iole normalan zna da dodelu Oskara ne gleda u direktnom prenosu milijardu ljudi – kao što tvrde promotori i producenti ovog spektakla. Ne, ovu dodelu gleda najviše sto miliona ljudi – možda oko dvadeset u SAD i osamdesetak u „ostatku sveta“. Besmisleno preuveličavanje poštuje pravilo savremenog sveta koje kaže da je „što veće, to bolje“ – tako je i fudbal iznenada postao sport koji se igra u najviše zemalja sveta, sport sa najviše nacionalnih saveza, itd.

Ljudi se bave sportom iz hobija, navike, zbog zdravlja, ili zato što imaju neodoljivu potrebu da se takmiče. Ljudi gledaju sport najčešće zato što im je to hobi, navika, jer su suviše lenji da bi se sami bavili sportom, ili zato što „takmičenje“ doživljavaju kao dopunjavanje sopstvenih propusta i slabosti – tako veličanstvena pobeda nacionalne selekcije odmah baca u zasenak eventualne propuste i neuspehe čoveka kao pojedinca, pripadnika određene nacije. Gledanje fudbala u ove letnje dane takođe omogućava muškarcima (daleko najčešći gledaoci!) da se druže, da zajedno (dakle, muškarci sa muškarcima) gledaju prenose, uživaju u dobrim potezima, kao i u radosti nakon postignutog gola (da li ste primetili koliko ima tapšanja po zadnjicama, grljenja i ljubljenja, ili – moja omiljena scena – kada igrači skaču jedni preko drugih nakon postignutog gola?) – fudbal je svakako jedan od sportova sa najviše homoerotskog naboja.

Još jedan izuzetno značajan element koji gledanje fudbala omogućava jeste i potreba muškaraca da budu zajedno – odvojeni od žena. U nekim

zajednicama južnoameričkih Indijanaca ili Polinežana ovo se rešava kroz instituciju „Dugih kuća“ – ritualnih objekata u koje je ženama zabranjen pristup. Ideal muškosti je u većini kultura doživeo toliko udaraca sa svih strana (a od žena posebno), da sedenje ispred televizora i pomno gledanje mase muškaraca koja juri za loptom predstavlja i veoma važan oblik terapije. U svetu fudbala, nema seksa, ljubavi, emocionalnih potreba – tu su samo instinkti i potreba da se bude zajedno, na sigurnom, daleko od onih koje ne razumeju „naše“ (muške) stvari. U svetu fudbala, svetu bez žena, nema nikoga ko će dovoditi u pitanje muškost ili povređene sujete muškaraca na kraju milenijuma.

[*Dnevni Telegraph*, 17. jun 1998.]

izrazom zadovoljstva na licu?) i ide u teretanu. Sve će to, naravno, neko platiti, kroz razne fitnes aparate, časove aerobika preko radija ili televizije, ali nema prevelike cene da bi se postiglo savršenstvo. A ima li boljeg načina da se bude savršen od posedovanja savršenog tela?

[*Dnevni Telegraph*, 15. april 1998.]

U zdravom telu – duh vremena

Danas su u modi lepa, mišićava tela. Sa TV ekrana, sa filmskog platna i sa reklamnih fotografija smeše se likovi idealno građenih žena i muškaraca. Naravno, idealna tela su u svakom vremenu samo konstrukcija. Pre stotinak godina u modi su bila malo zaobljena ženska tela, a na mišićavost koja je danas toliko „in“ se gledalo kao na osnovnu karakteristiku boksera, nosača i lučkih radnika – dakle, muškaraca sa kojima se nisu družile devojke koje drže do sebe.

Naravno, sve se dramatično promenilo i poslednjih dvadesetak godina mediji održavaju kult tela, kult negovanog tela. Za savremene muškarce, koji se uglavnom nikada nisu bavili manuelnim radom, teretane i sprave za „*body building*“ predstavljaju savršeni izazov – ukazuju im na to kako fizički napor izgleda, a u isto vreme je to pomalo zabava, pomalo dolazivanje, pomalo potvrda ugrožene muškosti (posebno pod udarom od početka osamdesetih), ali pre svega potvrda njihove privrženosti izgradnji kulta tela. Jer, tela su danas metafora sveta u kojem se krećemo. Negovana tela, mišićava tela, nose poruku o njihovim vlasnicima/vlasnicama: imati „lepo“ telo znači imati i „pravilno“ telo, to ujedno znači biti u skladu sa našim vremenom. Kontrolisati svoje telo znači biti u stanju da se kontrolišu i sopstveni impulsi/instinkti/nagoni, to pre svega znači biti u stanju da se kontroliše sopstvena seksualnost (kao potencijalno najveća pretnja ustanovljenom redu). „Pogrešna“ tela odaju utisak strasti kojima se pušta na volju, gubitka kontrole i potencijalne opasnosti po čitav ustanovljeni poredak, koga ništa ne ugrožava tako uspešno kao strasti kojima se pušta na volju.

Zato i Arnold Švarceneger, Sylvester Stalone i Klaudija Šifer, kao i druga tela koja su u modi, predstavljaju ujedno i znake našeg vremena, onoga što je prihvatljivo i onoga što je poželjno. Jednostavna činjenica da u stvarnosti mnogi ljudi ne odgovaraju ovakvim idealima samo je podsticaj da se teži savršenstvu, vredno trči svakoga jutra (da li ste ikada videli džogera sa

koji su negde „otišli“ – ostavljajući sopstvena tela da se koprcaju na vetrometini novog vremena.

[Dnevni Telegraph, 8. jul 1998.]

Telo kao metafora

Kult tela koji je prisutan u medijima postepeno menja naš odnos prema stvarnosti. Ne radi se samo o propagiranju „ispravnih“ (lepo oblikovanih – već prema kriterijumima određene kulture) tela, niti o prikazivanju „lepih“ tela (kao na modnim revijama i u reklamnim kampanjama) – jednostavno, ljudsko telo postaje nešto što treba prikazivati u najrazličitijim oblicima i vidovima – bez obzira u kom mediju.

„Biti u dosluhu sa svojim telom“, „čuti svoje telo“ i tome slično – samo su neki od uspešnih marketinških slogana različitih poruka koje pokušavaju da prodaju različite tehnike vežbi, treninga ili jednostavno pogleda na svet. Većina ovih tehnika potiču iz Azije (Indija, Kina, Tibet, Japan), i u našem (zapadnom) sistemu vrednosti one deluju izuzetno neobično i egzotično. (U stvari, one su mnogo popularnije u Zapadnoj Evropi i u SAD, nego u zemljama iz kojih potiču.) Prilagođene zapadnom potrošaču, ove tehnike često deluju kao idealni lek za razumevanje najrazličitijih problema – od porodičnih nesuglasica, stresa izazvanog poslom, pa sve do problema globalnog zagađenja.

Pošto je telo postalo roba, dakle, nešto što se prodaje, kupuje, reklamira i menja po potrebi (kao sjajan primer korišćenja *promena* tela može poslužiti Pamela Anderson) – postalo je sve očiglednije i koliko svako telo predstavlja *kvarljivu* i *potrošnu* robu. Stalno bombardovanje informacijama o problemima sa kojima se svet susreće (globalno zagađenje, epidemije, ratovi i mnogobrojni „sukobi niskog intenziteta“) uticala je i na svest o telu kao nečemu krhkom i nestabilnom, nečemu čemu treba posvetiti daleko veću pažnju. Pošto su ljudi po prvi put u svojoj istoriji dovoljno ovladali tehnologijom da bi mogli sami sebe da unište (kao i veliki deo živih bića na planeti), počeli su da se okreću samima sebi kao mogućem ključu za razumevanje promena kroz koje svet prolazi. Naravno, „naučiti da se bude u dosluhu sa samim sobom“, „čuti svoje telo“ i slične tehnike su zanimljive samo za one koji su izgubili svaki kontakt sa samima sobom, samo za one

U znaku Vodolije

Ma koliko to neobično zvučalo, milioni prodatih primeraka srceparajućih novela, kao i čitav niz petparačkih serija (poslednjih godina uglavnom latinoameričke proizvodnje) terapijski deluju na široke narodne mase. Hipici, šezdesetosmaši i „deca cveća“ su objavili dolazak „Doba Vodolije“, doba kada će svetom zavladati ljubav (a mir će „voditi čitavu planetu“), ali nekako su zaboravili da i ostatak sveta pripreme za dolazak ovog novog doba. Nedavno otkriće trinaestog sazvežđa Zodijaka unelo je (bar naizgled) dodatnu pometnju u horoskopsko računanje i predviđanje vremena, ali *nada* i *vera* u *ljubav* je nekako ipak ostala. (Čak je i Kventin Tarantino posegao za romansom kao dobitnom kombinacijom u svom sjajnom filmu *Jackie Brown*.)

Dakle, široke narodne mase su se suočile sa dolaskom fenomena globalne ljubavi, fenomena za koji nisu bili pripremljene; štaviše stresovi izazvani poslom, globalnom ekonomskom situacijom, obavezama prema demokratskim i kvazidržavnim institucijama, kao i problemima sa tradicionalno shvaćenom porodicom – sve je to uticalo da se puno ljudi nađe u situaciji da žudi za ljubavlju. Doba ljubavi je najavljeno, ali kako ga prepoznati?

Neminovni dolazak Doba Vodolije se možda najbolje ogleda u popularnim serijama devedesetih. Od romanse koja je mogla i trebala da se dogodi (ali nije) između Moli i doktora Flajšmana u seriji *Northern Exposure*, do super-avantura (i konačno braka!) autoironičnog novog Supermena, koji je od Dika Keina i Teri Hačer napravio mega-zvezde (Hačer se u međuvremenu pojavila i u jednoj od epizoda *Seinfelda*, kao i u pretposlednjem Bond filmu, uz Pirsu Brosnana). Ali prava romansa ide i korak dalje – vrlo suptilno implicirana veza dvojice muškaraca (cimera) u sjajnoj seriji *Prijatelji* (od kojih je jednoga optužuju da je „gej“, dok se drugi trudi da odgovara idealu „mačo“ muškarca). Takođe, možda će i ograničenja koja nameće samo naša vrsta biti ukinuta – setimo se samo neodoljivog kapetana Kirka iz

prvobitnih *Zvezdanih staza*, koga je u kasnijoj reinkarnaciji serije po svojim ljubavnim uspesima nasledio komandant Rajker. Međutim, možda je najdalje otišla „Devojka iz Tenka“, strip junakinja koja je postala prava ikona urbanih devojaka devedesetih, čiji je partner, Buga – antropomorfni kengur. Naravno, ostaje da se nagađa koji su sve kvaliteti koji Bugu izdvajaju ispred (i iznad) potencijalnih muškaraca u životu ove junakinje, ali nesporna činjenica je da je samim pravom na izbor granica izražavanja kroz ljubav još više pomerena, što i priliči novom vremenu. Uostalom, ne kaže se uzalud da je u ljubavi sve dozvoljeno.

[*Dnevni Telegraph*, 15. jul 1998.]

Feminizam za XXI vek

Feminizam je pojam, koncept i način života koji je po mnogo čemu obeležio prethodni vek. Sâma ideja univerzalnosti osnovnih ljudskih prava – i činjenice da i žene imaju određena prava – došla je kao iznenađenje za neke, otkrovenje za mnoge, zakasnela pravda za još poneke, u svakom slučaju ovaj svet je davno prestao da bude samo svet muškaraca.

S druge strane, treba napomenuti da istraživanja pravnog položaja žena ukazuju na to da su one sistematski ugnjetavane u svim svetskim zakonodavstvima, pa čak i u međunarodnom pravu (na ovo mi je svojevremeno ukazao moj prijatelj i kolega Bil Bejdžor, koji se time bavio iz stručnog/pravničkog ugla) — tako da je diskriminacija na osnovu pola u stvari sistemska i duboko ukorenjena u različite kulturne obrasce širom sveta.

Poslednjih godina, ideja ravnopravnosti za koju su se mnoge hrabre žene izborile doživela je nekoliko udaraca, i to sa strane od koje se to malo očekivalo – od drugih hrabrih žena koje su se takođe borile za ravnopravnost. Naime, neke žene tamnije puti, zatim žene iz zemalja tzv. „Trećeg sveta“, kao i žene „alternativnih“ životnih stilova i opredeljenja (kao na primer lezbejke), su ukazale na činjenicu da su „mejnstrim“ feministkinje po pravilu bele, heteroseksualne (udate, sa decom, dobrim i stabilnim poslovima, itd.) i relativno dobro stojeće, pa se postavlja pitanje imaju li one uopšte pravo da govore i zastupaju pripadnice marginalizovanih grupa. Određen nesklad se pokazuje i u odnosu glavnine feminističkih teorija i mlađih žena, gde ove druge po pravilu izjavljuju da ne žele da budu „feministkinje“ (što za njih često zvuči kao uvreda), jer feminizam za njih označava militantni pokret mrziteljki muškaraca, poprilično odvojenih (svojom klasom, obrazovanjem i prihodima) od svakodnevnog života.

Naravno, ovaj nesklad je primetan i u nekadašnjim komunističkim državama, gde često postoje prilično zatvoreni klubovi „prvoborki“ feminističkog pokreta, gde mlađe žene ili devojke gotovo po pravilu ne zalaze. Dolazi do paradoksalne situacije da se žene koje se bore za ravnopravnost u novim uslovima obraćaju uglavnom same sebi (ili svojim istomišljenicama), bez mogućnosti da izađu izvan staklenog zvana i probiju barijere klase i prihoda koje ih izdvajaju od drugih žena. Jer, ideal novih generacija (bar kad se radi o južnoj Evropi) nije Simon de Bovoar, već pre Ksenija Pajčin (1998.) ili Biljana Srbljanović (2000./2001.), sa svojom pameću, seksepilom i imidžom mlade žene koja zna šta hoće. I to hoće sada i odmah.

[*Dnevni Telegraph*, 2. septembar 1998.]

ovaj preparat može smatrati načinom zalečivanja ranjenih muških sujeta na kraju milenijuma. Do sledeće prilike.

[*Dnevni Telegraph*, 19. avgust 1998.]

Muškarci pojma nemaju

Vek koji je prošao obeležen je tehnološkim inovacijama, fantastičnim uzletima ljudske imaginacije koji su (zahvaljujući medijima) postali dostupni ljudima širom planete, ali i sveopštim preispitivanjem do sada pouzdanih obrazaca i načina ponašanja. Istoričari poput Brodela ili Hajdena Vajta, kao i psihoanalitičari poput Frojda ili Lakana su uticali na početak preispitivanja sveta u kome živimo i naših uloga u njemu.

Jedno od zanimljivih pitanja koje je iznenada postalo podložno preispitivanju jeste i mesto i položaj muškarca u svetu danas. Vek koji je za nama obeležen je i davanjem prava glasa ženama, kao i njihovim ulaženjem (na velika vrata, kao u slučajevima Indire Gandi, Eleonore Ruzvelt, Gro Harlem Bruntland ili Margaret Tačer) u sferu politike. Pošto žene (i pored otpora konzervativnog establišmenta) polako ulaze i u sferu finansija, izgleda da su sve brane definitivno pale.

Zato muškarcima danas nije nimalo lako. S obzirom na rušenje vekovima strpljivo građenih tabua i predrasuda, odjednom se nalaze na brisanom prostoru, ravnopravni sa ženama, dok ih lekari i biolozi ubeđuju da su žene u stvari „jači pol“. Industrija slika (film, video, časopisi) golih ženskih tela ostaje kao uteha, ali i ta uteha je sve slabija jer potencira jednu opštu *nesigurnost* današnjih muškaraca – nesigurnost koja se tiče njihove individualnosti, seksualnosti, tela, kao i čitavog kompleksa moći uopšte.

Ranije se o „sitnim“ problemima u i oko bračnog života (kao i o problemu nasilja, *kome uvek pribegavaju muškarci* koji su potpuno nesigurni u sebe i koji se u stvari plaše svojih partnera/partnerki) nije raspravljalo, barem ne javno. Danas su jadi ne samo muškaraca iz sveta šou biznisa, već i tzv. „običnih“ muškaraca predmet viceva i podsmešljivih komentara. Zato nije čudo što su mnogi muškarci širom sveta sa oduševljenjem pozdravili pronalazak *Vijagre*, leka koji (kako kažu ili obećavaju) sigurno leči impotenciju. U svetu koji im donosi sve manje izvesnih odgovora, bar se

Politika svakodnevice

Davljenje u brojevima

Koliko je ljudi učestvovalo na demonstracijama u Prištini [februara 1998.]? „Više hiljada“, kako su javili ovdašnji opozicioni mediji, „pola miliona“, kako su javili neki albanski izvori, ili 150.000, kako tvrde neki nezavisni izvori? To koju cifru izaberete verovatno određuje i vaš stav prema čitavoj situaciji.

Igranje brojkama i licitiranje mrtvima i ubijenima se uvek koristi kao moćno oružje u propagandnom ratu. Čitave generacije ex-Jugoslovena su odrasle na pričama o 1.700.000 poginulih u Drugom svetskom ratu. Posle se ispostavilo da te priče baš i nisu bile tačne, kao i da su neposredno nakon rata, nezavisno jedan od drugoga, dva stručnjaka za statistiku, Kočović i Žerjavić, utvrdili da je prava cifra nešto preko milion žrtava. Bivša država je toga bila svesna, jer je početkom 1960-tih izvršen (poimenični!) popis žrtava, kojih je bilo oko 880.000. S obzirom da u ovu brojku nisu uvršćeni ubijeni četnici, ustaše i (stvarni ili nabeđeni) pripadnici različitih kolaboracionističkih pokreta, verovatno je i po ovom izvoru prava cifra nešto preko milion.

Naravno, ubijanje je uvek zločin, pa tako, principijelno, nema velike razlike između nekoga ko ubije jednu osobu i nekoga ko ih ubije hiljadu ili milion. Međutim, postoji perversna potreba da se bude žrtva, da se „naša“ žrtva predstavi većom i značajnijom od žrtve „onih drugih“, iz čega sledi da je „naša“ zajednica ili etnička grupa pretrpela, više, pokazala veću hrabrost, te da joj, prema tome, sleduje i veći stepen priznanja i nagrade nego što sleduje „njima“.

U jednom od najzanimljivijih primera „davljenja po brojevima“, Staljin je svojevremeno (septembra 1945), u intervjuu moskovskoj „Pravdi“, kao odgovor na Čerčilov govor kojim je praktično počeo „hladni rat“, pravdao započetom sovjetsku okupaciju istočne Evrope činjenicom da je u Drugom svetskom ratu poginulo *šest i po miliona* sovjetskih vojnika i civila. Ovo je

rečeno u kontekstu u kome je trebalo izneti cifru politički najpovoljniju za Sovjete, pa je ta brojka možda čak i malo naduvana. Međutim, od Hruščova naovamo pojavljuje se fantastična brojka od 20 miliona poginulih, i ta se cifra ritualno ponavlja do današnjih dana. Kao da je 6 miliona u jednom trenutku postalo premalo. U stvari, svaku brojku koja operiše brojem žrtava koji se izražava u milionima treba uzimati sa velikim oprezom (osim u slučajevima kad postoje konkretni podaci o konkretnim pojedincima).

Licitiranje mrtvima najčešće ne uzima u obzir činjenicu da su najgrozniji zločini (poput onih u konc-logorima) najčešće brižljivo i sistematski planirani, pa da u najvećem broju slučajeva birokratija zločinaca predstavlja prilično pouzdan izvor – tu pre svega mislim na „tovarne listove” i slične formulare u kojima je beleženo koliko ljudi je prevezeno na njihova konačna odredišta. (Masovne ubice su vrlo pedantne birokrate!) I pored svega, nekome je bilo potrebno višestruko naduvavanje broja ubijenih u Jasenovcu (od preko 80.000, koliko je pouzdano utvrđeno, licitiralo se čak i do nekoliko miliona!). Čini se da je mnogima još uvek teško da shvate da je zločin uvek zločin, i da besmisleno licitiranje brojkama ubijenih najmanje koristi onima kojih više nema i onima u čije se ima ovo licitiranje vrši. Bar malo poštovanja prema žrtvama, kao i prema istorijskim činjenicama, ne bi nikome štetilo, a onima koji hoće da započnu dijalog možda bi pomoglo da svoje neslaganje stave u malo realističniji kontekst.

[*Dnevni Telegraph*, 18. mart 1998.]

1968.

Ovih dana [maj 1998.] se širom sveta obeležava trideset godina od masovnih protesta iz maja i juna 1968. Studentski protesti su u SAD počeli već nekoliko godina ranije (sa intenziviranjem američkog vojnog angažovanja u Vijetnamu), kulminirajući u „letu ljubavi” 1967, a zatim i u krvavom obračunu Nacionalne garde sa studentima Kent Stejt Univerziteta u Ohaju 1970. Međutim, u Evropi je ovaj pokret pre svega bio vezan za maj i jun 1968. Francuski studenti su bili najglasniji i najagresivniji, sa parolama koje su putem medija ušle u ikonografiju političkih pokreta koji su usledili („Budimo realni – tražimo nemoguće!”). I studenti u Beogradu i Zagrebu su se bunili, doduše samo za reformu komunističkog sistema („Dole crvena buržoazija!”), a lako su i brzo poklekli nakon samo jednog TV obraćanja nespornog jugoslovenskog patrijarha. Posledice su, naravno, ostale, ali uglavnom za nekolicinu najagilnijih (Vladimir Mijanović, Lazar Stojanović, famozna „šestorica” kojima je suđeno 1984.) – ostali su se manje ili više uspešno uklopili u „institucije sistema” – postavši manje ili više uspešni profesori, predavači, političari, ili direktori velikih fondacija.

Međutim, najporaznija posledica „revolucije” iz 1968. je to što njeni akteri nisu shvatili da je ona završena. U stvari, sve revolucije su prilično sumnjiva stvar – kao kod muškarca koji jako loše vodi ljubav, sve se završi za vrlo kratko vreme uz eksploziju energije, koja ostavlja samo deo (jednog) učesnika u čitavoj stvari zadovolj(e)nim. Drugi učesnik (učesnica) čitavog poduhvata je često previše lepo vaspitan(a) da kaže da se, što se njene strane tiče, ništa nije dogodilo – i tu nastaju problemi.

Fetišiziranje 1968. trideset godina kasnije ne vodi ničemu. Direktna posledica 1968. su i nastanak radikalnih gerilskih organizacija (kao što su to bili RAF u Nemačkoj, *Brigate rosse*, *Prima linea*, *Autonomia* i čitav niz drugih u Italiji, *Accion directe* u Francuskoj, itd.), ali sve su ove organizacije definitivno poražene. „Udarac u srce države” koji su zagovarale Crvene brigade je postao besmislen onog trenutka kada je postalo jasno da

savremena država uopšte nema srce, da savremeni sistemi funkcionišu tako da se uklanjanjem njihovih najistaknutijih predstavnika ne postiže apsolutno ništa. Čak naprotiv, kao posledica delovanja ovih pokreta, nastale su specijalne antiterorističke jedinice koje uglavnom ne podležu nikakvim zakonima ni pravilima, kao i organizacije i institucije za masovno praćenje građana, prisluškivanje, sakupljanje i pravljenje tajnih dosijea, itd.

1968. je bila i prošla, ona je deo istorije dvadesetog veka i prema toj godini se treba odnositi kao prema delu istorije – bez pretenzija da se mitologizovanjem nekoliko demonstracija prikriju frustracije ljudi koji danas imaju 50 ili 60 godina. Ako je sve što imaju da pokažu za svoj život samo nekoliko majskih ili junjskih dana 1968., to malo govori o ovim događajima, ali veoma mnogo o njima samima i o poraznoj promašenosti njihovih egzistencija.

[Dnevni Telegraph, 6. maj 1998.]

Čemu još televizija?

Poverenje koje građani i građanke raznih zemalja imaju u televiziju je već mnogo puta analizirano i diskutovano. Posebno su indikativni bili primeri iz poslednjih ratova u bivšoj SFRJ, kada su ljudi prihvatili najneverovatnije priče (bacanje dece lavovima u zoološkom vrtu, deca razapeta na krstove koja plutaju Drinom, itd.) samo zato što su to čuli na televiziji. Ovde famozni dnevnik RTS-a svakako zaslužuju da uđu u istoriju po količini neverovatnih gluposti izrečenih u njima, posebno između 1991. i 1999. Politički promoteri kampanja u zemljama razvijenih demokratija Zapadne Evrope i SAD moraju da vode računa o „televizičnosti“ njihovih kandidata i o tome kako se ponašaju pred kamerama. U čemu je tajna tolike TV uverljivosti? Zlobnici bi rekli: u tome što prosečan čovek ne veruje ničemu „dok to ne vidi svojim očima“, a televizija omogućava prostor za veštu manipulaciju baš onoga što prikazuje.

Kanadski sociolozi Artur i Meriluz Kroker smatraju da televizija ima tri osnovne funkcije. Prva je *desensitivizacija*, odnosno snižavanje praga osetljivosti – uzgred, istu proceduru je CIA koristila od 1950-ih za treniranje profesionalnih ubica. Kada se tzv. „običnom“ čoveku stalno prikazuju scene mučenja, ubijanja i osakaćenih leševa, dolazi do određenih promena u percepciji „prihvatljivosti“ nasilja. Postepeno se prag tolerancije snižava toliko da ove scene maltene postaju nešto što je „dobro“, „prihvatljivo“, ili čak „normalno“. Sledeća važna funkcija televizije je *infantilizacija*, odnosno pakovanje njenih proizvoda na način koji priliči maloj deci ili hendikepiranim osobama – uzmite samo na primer mnogobrojne kvizove (često potpuno nekritički preuzete iz drugih kulturnih tradicija, ali *bez neophodnog prilagođavanja sopstvenoj ili aktuelnoj kulturi!*), ili razne kontakt-emisije. Za šefove velikih TV kuća, mi smo svi samo retro-deca, i nama se može lepo manipulirati, samo uz dovoljnu količinu zabave. Konačno, treća osnovna funkcija televizije je *potreba za stalnim emocionalnim punjenjem njenih gledalaca*. To se postiže tako što se stalno emituju scene masovnog nasilja i

užasa, kao neka vrsta masovnog kolektivnog obreda, u kome svi učestvuju. Ovo se najbolje postiže kroz scene iz ratova. U svakom ratu, postoje žrtve i ubice. U televizijskoj ratnoj mašini, mi smo uvek i jedno i drugo: žrtve (ove tri medijske strategije), i dželati slučajnog niza žrtava koje se vuku hladnim ekranima da bismo ih moralno ignorisali (slično konačnoj presudi masa u starom Rimu u amfiteatrima klasične antike). Time što smo stalno izloženi brutalnim prizorima, kao gledaoci u njima „učestvujemo“ i čak se na njih „navikavamo“ – možda uz osećanje sažaljenja ili tuge zbog stradanja nedužnih, ali „bolje oni nego mi“. Ništa bolje ne ojačava kolektivni duh (ili duh gomile) od obreda u kome svi zajedno učestvujemo – bilo da se radi o praćenju nekog rata negde u Aziji, ceremoniji dodele „Oskara“ (u kojoj se pobednički film uvek unapred zna), ili o prenosu utakmice fudbalskog prvenstva Gornje Volte. U životu prepunom iznenađenja i neizvesnosti, uvek postoji hladan ekran koji nas čeka, koji ne bi ni postojao da nije nas, i koji nam nudi „prozor u svet“. Kakav prozor u kakav svet, to je potpuno drugo pitanje.

[*Dnevni Telegraph*, 1. april 1998.]

Kraj novina?

Mirko Mlakar, nekadašnji novinar „NON-a“ i „Omladinskih“, „Borbe“, „Vremena“, „Ferala“, i sadašnji novinar zagrebačkog „Jutarnjeg lista“, je svojevremeno izjavio da „u novinama rade novinari, na radiju radijatori, a na televiziji – telad“. Osim očiglednog neuvažavanja kolega iz drugih medija, ova izjava svedoči i o određenoj dozi superiornosti koju „novinski“ novinari osećaju u odnosu na svoje kolege iz drugih medija. Međutim, sa sve rasprostranjenijim elektronskim izdanjima novina i časopisa i sa pojavom interaktivnih metoda komunikacije (kada potrošači sami mogu da odlučuju šta ih zanima i u kojoj meri), imaju li novine budućnost? Danas je osnovni model komunikacije u novinarstvu onaj koji nameću BBC World ili CNN – brzo, kratko, jasno i efektno. Ponekad vizuelno spektakularno – kao sa prizorom onog usamljenog čoveka koji pokušava da zaustavi kolonu tenkova u Pekingu, početkom juna 1989. Ponekad čak i uz rizik iritiranja sopstvene vlade i zvaničnika – kao izveštavanje Pitera Armeta za CNN iz Bagdada 1991. (i 2003!), ili Džona Simpsona za BBC iz Beograda 1999. (ovog drugog je tadašnji britanski ministar inostranih poslova Robin Kuk optužio kao „izdajnika“ i oštro protestvovao zbog njegovog izveštavanja kod šefova BBC-ja). Zlobnici pominju da su novine doživele zvezdane trenutke još pre sto godina, kada su Amerikanci u ratu protiv Španije osvojili Kubu, Filipine i još ponešto. Za rat je okrivljen novinski magnat Randolf Harst (Orson Vels ga je ovekovečio 1941. kao „*Gradanina Kejna*“), koji je pomoću insceniranog sukoba navodno hteo da poveća tiraž svojih novina.

Danas ratovi ne povećavaju nužno tiraže novina, mada i tu važi pravilo da je vest koja se najbolje prodaje – loša vest. Vesti o katastrofama, poplavama, elementarnim nepogodama, ratovima i krizama se i dalje najbolje kotiraju. Međutim, u vreme elektronske komunikacije, *brzina* kojom vesti dolaze do potrošača/kupaca postaje izuzetno važna. U toj brzini, novine kakvim ih danas znamo (u svom štampanom/papirnom formatu) jednostavno ne mogu da se takmiče sa Internetom, televizijom ili radijom. Čak ni

analitičnost i dubina komentara na koje su određene novine s pravom ponosne postaje manje važna – u svetu zasićenom informacijama, brzina dolaženja do istih postaje primarna, a u toj brzini će najviše prosperirati novine koje poseduju elektronska izdanja. Koliko ih onda i dalje treba zvati novinama, a koliko ih treba posmatrati kao još jedan aspekt Interneta, prepustićemo čitaocima. U svakom slučaju, kao što televizija nije označila kraj radija, a radio kraj televizije, priče o konačnoj propasti novina su malo preterane. Međutim, priče o kraju određene vrste novina možda i nisu.

[*Dnevni Telegraph*, 24. jun 1998.]

Mediji na kraju veka

Informacije nas zasipaju u talasima i sa svih strana. Komenatori poput Nikolasa Negropontea tvrde da već živimo u “post-informacijsko” doba. S druge strane, komentatori iz časopisa kao što su „*Le Monde Diplomatique*“ (www.monde-diplomatique.fr) ukazuju na značaj informacija, njihovog regulisanja i raspolaganja njima. Postoje mediji koji imaju uticaj na formiranje javnog mnjenja u svojim zemljama, ali i u onome što se ponekad eufemistički naziva „međunarodnom zajednicom“. Međutim, njihova stvarna moć leži u sposobnosti da stvaraju iluzije, opsene, optičke varke – kao što se i filmska umetnost bazira na nesavršenosti ljudskog oka (slike koje nam se prikazuju dovoljno brzo jedna za drugom doživljavamo kao kontinuirani niz). Tako je, na primer, mnogo ljudi ubeđeno da se stvarne političke odluke (i to one koje imaju uticaja na sudbinu čitave planete!) donose u svetskim političkim prestonicama. To je slika koju mediji stvaraju i pažljivo neguju. U stvari, ono što zaista određuje savremene svetske tokove jeste protok kapitala i ponašanje velikih multinacionalnih korporacija. One odlučuju šta je dobro a šta ne – odnosno, šta će doneti profit. Pri tom čelnici ovih kompanija ne prave razliku između stanovnika zemalja iz kojih su ove gigantske firme potekle i stanovnika zemalja tzv. „Trećeg sveta“ – jedan Papuanac, Eskim, Amerikanac, Indonežanin, Meksikanac, Holandancin, Vijetnamac, Englez ili Haicanin su tako potpuno izjednačeni – svako je samo potrošač od koga se očekuje da kupi određenu vrstu robe. Važno je ko ima koliko novca – to je sve.

Zbog ovako kreirane medijske slike, većina ljudi veruje da se važne odluke donose u Vašingtonu, Bonu, Parizu ili Londonu, ali, „u stvarnosti“, jedan Horst Keler (predsednik MMF-a) ili Džejm Volfenson (Svetska banka) je daleko uticajniji od jednog Džordža Buša mlađeg – ma koliko nam privid čestog pojavljivanja g. Buša na TV ekranima govorio suprotno. U stvari, može se reći da je količina pojavljivanja ove dvojice ljudi u masovnim medijima obrnuto proporcionalna njihovoj stvarnoj moći!

Ovaj način oblikovanja stvarnosti je medijima omogućen baš radom nekih njihovih kritičara – kako kaže veliki mag sa Neta, Hakim Bej, Mekluan i Debor su svojim kritičkim opservacijama i nehotice pomogli onome što su kritikovali. Vlasnici i upravljači medija su naučili kako da bolje kontrolišu stvari i kako da svaku kritiku jednostavno uključe u svoj sistem. Kritičari medija se moraju pojavljivati u medijima da bi ljudi uopšte čuli/ videli/ čitali njihove kritike – i ovo je paradoks koji lepo odslikava (sve)moć medija na kraju drugog milenijuma.

[*Dnevni Telegraph*, 1. jul 1998.]

Postmodernizam za početnike

Postmodernizam je jedan od najizvikanijih pojmova našeg vremena – posebno među teoretičarima u zemljama u razvoju. Svi misle da znaju šta znači – u isto vreme oponirajući jedni drugima. Štaviše, u nekim krugovima je vrlo moderno biti „postmoderan“ – ukoliko autor ili umetnica nije siguran/sigurna šta je svojim produktom hteo/htela da kaže – najbezbednije je proglasiti svoje delo za „postmoderno“. Ovim se izbegava svaka rasprava o kvalitetu ili smislu dela, a teret dokazivanja valjanosti istog istovremeno prebacuje na kritiku – koja sama treba da zna (i da onda dokaže da zna) šta je „postmodernizam“.

Naravno, izlišno je pominjati da su najgorljiviji zastupnici ovog pravca oni koji o istorijatu pojma ne znaju ništa – pa ne znam ima li smisla uopšte pominjati da se termin javlja pre svega u vezi sa novim trendovima u arhitekturi posle 1950-ih, i obično vezuje za imena Dženksa, Venturija, Rosija, Braunove, Portogezija, Mura (da pomenem samo nekoliko najpoznatijih). Postmodernizam u arhitekturi dolazi kao reakcija na modernizam – što su pokušali i teoretičari i filozofi, ali se oni, za razliku od arhitekata, nikada nisu dogovorili šta je uopšte „modernizam“. Usledila je opšta zbrka.

Tako je francuski filozof Liotar optuživan za „izmišljanje“ postmodernizma – iako je on sâm naglašavao da je termin preuzeo od američkih književnih kritičara (Hasan, Zontag) s početka 1960-tih. Njegov zemljak Bodrijar je proglašavan za gurua postmodernizma – iako on sâm nikad nije prihvatao ovaj pojam. Štaviše, mnogi ljubitelji postmodernizma su počeli baš od čitanja Bodrijarovih knjiga – naravno, ne onim redom kako su ove nastajale, niti u adekvatnom prevodu, tako da postoje čitave generacije „Bodrijarovaca“ koje nemaju blage veze sa time odakle ovaj teoretičar dolazi (Bartova semiologija, marksizam, itd.), niti gde ide. Ali, ako ste dovoljno vešti, svaku kritiku možete odbaciti tako što ćete svoje kritičare optužiti da ne razumeju savremene trendove u društvenoj teoriji, kulturi,

umetnosti, književnosti i književnoj kritici, kao i da ne shvataju sjaj ovog novog pojma za posvećene.

[Dnevni Telegraf, 29. jul 1998.]

Nova desnica

Jedan od zanimljivih globalnih fenomena kraja XX i početka XXI veka je uspon radikalno desnih političkih grupacija i partija. Širom takozvanog „demokratskog“ sveta, pripadnici i predstavnici desničarskih organizacija pobeđuju na izborima (pre svega na lokalnom nivou), a njihove kritike na račun državnih izdvajanja za siromašne, strance, itd. su vrlo razumljive i prijemčive za tzv. „obične ljude“. Političari poput Le Pena u Francuskoj, Žirinovskog u Rusiji ili Haidera u Austriji (da ne pominjem fascinaciju srpskog glasačkog tela — ali i nekih ovdašnjih političkih komentatora — SRS-om...) uživaju ogromnu popularnost, između ostalog i zbog toga što načinom govora i obraćanja uspevaju da se približe ljudima koji se osećaju obespravljenima i poniženima, zaboravljenima od strane države. Globalizacija ekonomskih i socijalnih sistema dovodi do situacije u kojoj se pojedinci svode samo na brojeve (u ličnim ispravama) ili potencijalne glasače (a i sam čin glasanja postaje sve manje važan, s obzirom da na birališta najčešće izlaze ljudi koji su zadovoljni postojećim sistemom). Njihove pojedinačne brige ili problemi nisu važni — osim za političare desne orijentacije.

Naravno, za svoj uspon nova desnica ima mnogo toga da zahvali i slomu levičarskih i liberalnih ideja veka koji je za nama — projekti socijalnog ili nacionalnog oslobađanja i emancipacije su doneli mnogo žrtava a malo ili nimalo opipljivih rezultata. S obzirom da su ove pokrete često predvodili univerzitetski obrazovani ljudi, predstavnici nove desnice vešto koriste anti-intelektualizam širokih narodnih slojeva, tako da se s jedne strane predstavljaju kao obrazovani, a sa druge strane kao ipak bliski „svom“ polupismenom narodu.

Mada je prilično nerealno očekivati uspeh ideja nove desnice kod obrazovanih ljudi, osećanja nemoći, potištenosti i kolektivne depresije će uvek predstavljati plodno tle za ideje nacionalizma, rasizma i ksenofobije koje su zaštitni znak nove desnice. Zato je važno koristiti nove medije i

nove tehnologije za upoznavanje sa Drugim i Drugačijim, sa drugačijim ili alternativnim obrascima kulture i ponašanja, informacijama i znanjem elementarnih činjenica se suprotstavljati ovim ekstremističkim pokretima i partijama. Alternativa je jedan hermetički zatvoreni svet, tehno-distopija najgore vrste, niz malih zatvorenih autarhičnih zajednica koje će postepeno izumreti i ne znajući za druge ljude, želje, ideje i mogućnosti.

[Dnevni Telegraph, 12. avgust 1998.]

Teorije zavere

Malo je stvari koje tako raspaljuju maštu gledalaca i posmatrača kao što su to (stvarne ili izmišljene) zavere. U nekadašnjoj SFR Jugoslaviji, ove „zavere“ su počele da bujaju u godinama pred raspad – tako da je ponekad izgledalo kao da su zaista svi protiv svih (ili svi sa svima, kao u navodnim, sasvim ozbiljno razmatranim, „zajedničkim zaverama“ Vatikana, Kominterne i masona). Raspad je pokazao da su teorije zavere zaista odigrale svoju ulogu, s obzirom da su široke narodne mase verovala da se sve (i svi) zaverilo protiv njih (Srba, Hrvata, Muslimana-Bošnjaka, itd.). Često se ovakve teorije opravdavaju religijskim razlozima (verovanje o „izabranom“ narodu) i smeštaju u domen natprirodnog (Tertulijanovo „verujem jer je apsurdno“).

Ovaj zanimljiv *advertajzing* masovnih osećanja manipuliše sa uglavnom nesvesnom potrebom ljudi da racionalno objasne to što se oko njih događa – a što često prevazilazi njihovu moć razumevanja. Kada svi racionalni argumenti zakažu, „u igri“ su zavere. Štaviše, postoji i izvesna potreba da se bude, bilo žrtva, bilo učesnik u najnovijoj zaveri. Lepota svega je to da se i svi argumenti protiv neke zavere automatski uključuju u istu – tako da nekoga ko veruje u zaveru (ubistvo Kenedijevih, Novi svetski poredak, „Balkanski sindrom“, „kriminogenost“ vlade premijera Zorana Đinđića) nikako nije moguće ubediti da eventualno nije u pravu.

Ova potreba za neakvom velikom tajnom je uspešno iskorišćena pre svega u domenu fantastike i SF žanra, sa serijama kao što su *The X Files* (u domenu „ovozemaljskih zavera“ – ali uz dovoljno misterioznih fenomena u vezi „života izvan Zemlje“) ili *Babylon 5* (u domenu opšteplanetarnih zavera, i doslovno galaktičkih proporcija). S druge strane, kao nedovoljno uspešne medijske projekte ovog tipa možemo pomenuti Linčov film *Dina*, koji je uzalud pokušao da dočara svu magiju iz istoimenog ciklusa knjiga Frenka Herberta.

Sve teorije zavere ne predstavljaju samo puki san o željenom, ili nemogućem/neostvarljivom, ili opravdanje nečije nemoći ili neuspeha. One su u stvari više od toga, jer ostavljaju adresatima (onima kojima se poruka o zaveri upućuje) dovoljno veliki prostor da projektuju svoje želje, fantazije i neiskorišćene mogućnosti. U osnovi, teorije zavere ostavljaju prazan ekran pred publiku željnu uzbudljivih događaja – a ni u šta se ne investira toliko mnogo, niti sa tako mnogo strasti, kao u prazan ekran. Zato su teorije zavere „osuđene“ na uspeh – dokle god postoji dovoljno primalaca koji spremno i pokorno sede ispred svojih ekrana.

[neobjavljeno, 1998-2004.]

Carevo novo odelo, Vladimir Popović i otvoreno tržište

Intervju koji je Vladimir „Beba“ Popović, nekadašnji šef biroa za komunikacije u vladi Zorana Đinđića, dao Brankici Stanković, a koji je TV B92 emitovala u dva nastavka (24. i 31. januara 2005.), otvorio je čitav niz potencijalno neprijatnih pitanja vezanih za tragične događaje u Srbiji početkom 2003.

Nije sporno da je glavni protagonista ove priče najblaže rečeno, „kontroverzna ličnost“, ali podaci koje je izneo govore o jednoj fantastično ispletenoj mreži intriga i podvala, čija je žrtva bio Đinđić (ali pre njega i Ćuruvija, i Stambolić, kao i mnogi drugi koji su plaćali ceh jedne sulude politike), a koja je imala za cilj očuvanje moći i uticaja „patriotskih snaga“ na ovom prostoru. Zanimljivo je da se u prvim reakcijama direktno prozvanih ističe pre svega Popovićeva „kontroverznost“ — za sada nema indicija da će neko pokušavati da dokaže (na sudu, gde se takve stvari dokazuju) da on faktički nije bio u pravu.

Naravno, na jednom nivou, Popović je rekao ono što su mnogi u ovoj zemlji (a, kako izgleda, i neki izvan nje) već znali: sprega Srpske pravoslavne crkve, raznih obaveštajnih službi i organizovanog kriminala je održavala režim Slobodana Miloševića, a nakon njegovog uklanjanja sa vlasti, Vojislav Koštunica se pokazao kao čovek sa dovoljno razumevanja i entuzijazma (treba se samo setiti njegove nonšalantne reakcije na oružanu pobunu „Crvenih beretki“ novembra 2001!). Za one koji znaju ili žele da čitaju, dovoljno je bilo ono što se tokom proteklih par godina moglo pročitati na primer u odličnim tekstovima Miloša Vasića, Dejana Anastasijevića ili Jovana Dulovića u *Vremenu* (ili u ranijim istupima Petra Lukovića, dok je još objavljivao u Srbiji)... Zato se i sve ono što je Popović rekao (bez implikacija da je rekao *sve* što zna) manje uklapa u nekakve lokalne „teorije zavere“, a mnogo više u mogući početak razjašnjenja veza i kontakata sa takozvanim

„žestokim momcima“ i „patriotama“, koji su doduše svoj „patriotizam“ ispoljavali najčešće nad nenaoružanim stanovništvom u Hrvatskoj, Bosni, ili na Kosovu.

Pa ipak, ostaje pitanje da li je ovdašnja javnost spremna za ovakav početak „velikog spremanja“. Na primer, mora se uzeti u obzir da je sa otvaranjem Srbije u političkom i ekonomskom smislu krajem 2000. (a u čemu je Đinđić imao ključnu ulogu), značajan broj ljudi ovde izgubio monopolski položaj koji su imali između 1992. i 2000, a posebno za vreme trajanja ekonomskih sankcija — kada nije bilo naročito važno šta ni kako ni šta rade, kada im je uspeh na zatvorenom i strogo kontrolisanom tržištu bio garantovan. Ovaj sloj tranzicionih gubitnika u različitim oblastima (od uvoza/izvoza nafte, preko tehničke opreme i kompjutera, do takozvanog „advertajzinga“) jeste glavna prepreka nastavku (ili nastanku?) promena na ovom prostoru, jer je otvaranje tržišta i konkurencija nešto na šta nisu navikli, i čega se s pravom plaše. U takvoj situaciji, istupi kao što je ovaj Popovićev su jako važni, ne samo zbog psihološkog otrežnjenja, već i zato što se već jedanput mora reći da je car go.

[neobjavljeno, 2005.]

Kad Arijel Šaron krene u šetnju

Sve se dakle svelo na malu šetnju 28. septembra 2000. Arijel Šaron, bivši general, lider [tadašnje] opozicione Likud partije i nosilac raznih funkcija u raznim izraelskim vladama (uključujući tu i položaj ministra odbrane), odlučio je da se prošetna dobrim starim Jerusalimom. Ništa čudno. Uostalom, Jerusalim je *de facto* priznat kao izraelska teritorija, on je deo suverene države Izrael i ko bi mogao zameriti jednom izraelskom građaninu želju da protegne noge hodajući kroz predivne stare ulice ovog predivnog grada?

Jedini problem je u tome što je g. Šaron odlučio da se prošetna pored džamije Al-Aksa, jednog od najsvetijih muslimanskih mesta (a neki Muslimani, i pored svega, još uvek žive unutar Izraela). I Muslimani su se iznervirali. Mnogo Palestinaca je ubijeno. Neki Izraelci takođe. I tako je (bar za dogledno vreme) stavljena tačka na mirovni proces na Bliskom Istoku.

I pored sveg besa, nasilja i frustracija, g. Šaron je ovde poptuno nebitan. Išao bih čak toliko daleko da kažem da je on nedužan u celoj ovoj stvari. Baš kao što je Bodrijar tvrdio da su između 1992. i 1995. bosanski Srbi činili javno ono što su mnogi zapadnoevropski politički lideri priželjkivali tajno (to jest, „zaustaviti islamsku opasnost“), može se reći da g. Šaron nije učinio ništa neobično. Na kraju krajeva, evo nekoliko činjenica:

- Istočni Jerusalim je deo Izraela. (Većina Izraelaca smatra da se o njegovom statusu ne sme i ne može pregovarati.)
- Ova činjenica (kao i izraelska okupacija nakon rata iz 1967.) je praktično priznata od strane „međunarodne zajednice“, na čelu sa izraelskim partnerom i sponzorom broj 1, SAD.

- Čak i trenutno izveštavanje o konfliktu od strane vodećih (uglavnom američkih) novinskih organizacija teži ka uspostavljanju izvesne simetrije, kao kada se, na primer, izveštava da je „ubijeno više od 170 Izraelaca i Palestinaca“.

Ova poslednja činjenica predstavlja zanimljiv primer primenjene semiologije. Ne radi se o onome što je rečeno (broj i etničko poreklo), već o onome kako se nešto kaže i o implikacijama istog („višak značenja“). Iskaz implicira da su obe strane uključene u nasilje (koje mora biti zaustavljeno), i da obe strane imaju žrtava. Iskaz ne kaže ništa o npr. razlici u naoružanju na obe strane (avioni, borbeni helikopteri, tenkovi i oklopna vozila na jednoj strani, kamenje i kalašnjikovi na drugoj), niti o diskrepanciji unutar ukupnog broja ubijenih. Ako pogine 8 Izraelaca (uglavnom vojnika) i 162 Palestinca (mnogi deca mlađa od 15 godina), ukupan broj je naravno 170, ali proporcija među ubijenima govori puno o prirodi konflikta. Značenje koje se nameće je da su svi uključeni, da su svi krivi, pa da onda svi stradaju. Stvarna činjenica je da su Palestinci još uvek u poziciji zatvorenika u sopstvenoj zemlji i da se mirovni sporazum iz Osla ne poštuje. Palestince ubijaju i bombarduju. Činjenica je i da je palestinskom vođstvu ovakav sukob trebao da bi im porastao ugled među stanovništvom i da bi opravdali svoje upravljanje „Palestinskim teritorijama“ – što uključuje ogroman nivo korupcije i potpuno siromaštvo na području u koje je ipak počela (mada stidljivo) da pristizhe međunarodna pomoć.

Narodi Bosne i Hercegovine su već iskusili slično „neutralno“ izveštavanje – kako se pričalo, i Muslimani i Srbi su imali tenkove i oružje, dakle svi su bili uključeni u rat... Podaci o veoma različitoj količini oružja su se pojavili mnogo kasnije i daleko od medija. Oni tek treba da se pojave među (ponovno demokratizovanim) stanovnicima SR Jugoslavije, koji još uvek veruju da su za balkanske ratove tokom 1990-tih svi podjednako krivi i da niko zbog bilo čega ne treba da se izvinjava (uostalom, SR Jugoslavija je takođe bombardovana, od strane NATO-a, tokom 1999.).

Ali, da se vratim gorespomenutim izraelsko-palestinskim činjenicama. Činjenica da najveći broj moćnih industrijalizovanih zemalja prećutno podržava (i to još od 1967.) izraelsku okupaciju predstavlja glavni uzrok problema. Nije šetnja Arijela Šarona prouzrokovala nasilje – već nedostatak delovanja od strane zapadnih zemalja i nemoć međunarodnih organizacija kao što su OUN (gde SAD vetom u Savetu bezbednosti sprečavaju bilo

kakav pokušaj osude bilo koje izraelske akcije). Čin g. Šarona (odlazak u šetnju) je bio samo običan znak – konotirana značenja su: mogu da radim šta god hoću i gde god hoću jer imam moć i podršku onih koji imaju još veću moć. Ako vam se to ne sviđa, žao mi je – vaš problem.

Da je g. Šaron rekao da mrzi i prezire Arape i Muslimane, da ga uopšte nije briga za mirovni proces (koji je ionako već bio u zastoju) i da misli da su Palestinci samo neka vrsta napasti, mnogi ljudi bi (posebno u medijima i „međunarodnoj zajednici“) smatrali da je on potpuno poludeo. Ali on nije rekao ništa slično. Nije ni trebalo. Samo je krenuo da se malo prošeta.

[neobjavljeno, 2000.]

predstavlja u isto vreme i katastrofalni poraz bezumnog nasilja i ljudi čiji se jedini smisao za argumentaciju svodi na dizanje u vazduh onih koji se ne slažu sa njima.

[neobjavljeno, 2005.]

Jedan neočekivani trijumf

Pokušaji da se prošlost izbriše ili relativizuje nije samo odlika srpskog društva na početku trećeg milenijuma. Na primer, jedina preostala svetska supersila („hipersila“, što bi rekli Francuzi) već decenijama muku muči sa nasleđem izgubljenog vijetnamskog rata. Napadi na Svetski trgovinski centar i Pentagon 2001. su doveli do još većeg talasa preispitivanja. Nažalost, ovaj talas je zbrisao neke od vrednosti na kojima se bazira američko društvo — kao što su to pravo na privatnost, sloboda govora, udruživanja, itd. Vlada američkog predsednika Džordža Buša je u fantastično kratkom roku prokockala simpatije čitavog sveta i krenula u ostvarivanje pomalo diskutabilnih političkih i geostrateških ciljeva kroz upotrebu sile i unilateralno ponašanje.

Neočekivanu podršku američka politika je (nakon po svoj prilici prilično katastrofalne avanture u Iraku) dobila baš od strane svojih najžešćih protivnika, od strane fanatičnih ekstremista („terorista“), koji su krenuli u otmice i ubistva civila, sve to lepo snimajući i stavljajući te snimke na Internet. Nasilje je bilo upereno i protiv međunarodnih organizacija (kao što su to UN — ubistvo jednog od najpoznatijih svetskih diplomata i izaslanika Generalnog sekretara UN za ljudska prava, Serža Vieira de Mela 2003.), ali i humanitarnih organizacija koje su pomagale (i pomažu) takozvanim „običnim“ ljudima. Naime, kritičnost prema preterivanjima (i povremenom autizmu) američke spoljne politike nikako ne može opravdati bezumno nasilje upereno protiv civila i ljudi koji se i sâmi protive nasilju.

Štaviše, količina ovog nasilja i njegova besmislenost može se okrenuti protiv samih ekstremista: najbolji primer za ovo su nedavni (prvi demokratski) izbori u Iraku (30. januara 2005.), na koje je — mimo svih procena i i pored pretnji ekstremista — izašlo skoro 70 procenata registrovanih glasača. Ovaj prilično neočekivani trijumf malo staromodno shvaćene demokratije, u kojoj su ljudi zaista verovali da činom izlaska na izbore grade bolju budućnost za sebe, svoje bližnje, ali i svoju zemlju,

mestu“, ili da se popije kafa (ili igra fudbal) sa pravim ljudima? Iz ove perspektive, dobro je što dosta mladih ljudi žele da odu, oni i treba da odu (posebno ako imaju bilo kakve sposobnosti), i da tako oslobode prostor... za one koji su bili u pravo vreme na pravom mestu.

[neobjavljeno, 2003.]

Nepoželjni

Prokletstvo izbora ili nepostojanja istih sa kojima se suočila čitava jedna generacija koja je odrasla u Jugoslaviji ogleda se i u izboru mesta rada/života. Biti na teritoriji eks-Jugoslavije tokom 1990.-tih je značilo i mogućnost određenog pozicioniranja na scenama moći koje su se formirale kao protivteža nacionalističkim režimima. Režimi su se promenili, ali gotovo ništa drugo u smislu otvaranja perspektiva za rad, zaposlenje ili život — pa je tako početkom 2003. u Beogradu saopšteno da je u jednom velikom istraživanju rađenom prethodne godine gotovo 80 procenata mladih (uzrast između 15 i 25 godina) izrazilo želju da odmah napusti Srbiju.

Ubi bene, ibi patria — to je starim Rimljanima bilo dobro poznato, ali je valjda u antičko vreme svet bio daleko više globalizovan. Retko je ko emigrant zato što to bira — najčešće to biraju okolnosti. U „post-post“ (urbano, moderno, idustrijalističko, postmoderno, itd.) vreme početkom trećeg milenijuma, paradoks kritičkih intelektualaca kao što je to npr. Boris Buden je što se odjednom nalaze u procepu između sredine iz koje su (u Borisovom slučaju, Zagreb) i koja ih više ne želi (jer „nisu bili tu“), i sredine koja ih je prihvatila (Beč), ali u kojoj uvek ostaju stranci, „drugi“, drugačiji. Nije problem samo u odsustvovanju iz „vlastite“ sredine u jednom ključnom periodu (rat, 1991.-1995.), već mnogo više što sama sredina ne želi prisustvo onih koji mogu ponuditi drugu perspektivu, pogled sa strane, pogled koji uočava stvari koje bi se možda mogle poboljšati, kao i znanje da se u konkretnim situacijama pomogne (znanjem, iskustvom, stručnošću) sredini iz koje se dolazi.

Ali zašto bi bilo ko u regionu želeo stvarno poboljšanje? Zašto bi bilo ko (u okviru institucija kao što je Univerzitet, na primer) ugrozio/ugrozila pozicije koje su stekli ne znanjem, sposobnošću ili kvalifikacijama, već jednim drugim umećem, umećem da se bude „u pravo vreme na pravom

Avet rasizma

U situaciji kada se živi sve teže i kada se pogoršavanju najelementarnijih uslova života ne vidi kraj, vrlo je važno naći adekvatne krivce. U Srbiji su krivci svi koji ili nisu Srbi, ili ne podržavaju u dovoljnoj meri ono što se pominje (ali nikada jasno ne definiše!) kao „srpski nacionalni interes“. Jedan od lepih primera određivanja ovog interesa su mnoge „deklaracije“ ili saopštenja protiv genocida nad srpskim narodom ili u odbranu istaknutih predstavnika tog naroda (kao što je Radovan Karadžić), na kojima se nalaze potpisi najviših predstavnika Srpske Pravoslavne Crkve, Akademije, ali i političkih partija (Demokratska stranka). Još lepši primer predstavlja anonimno cirkularno pismo koje su oktobra 1998. dobijali profesori i nastavnici Univerziteta u Beogradu, koji ili nisu Srbi, ili se nedovoljno zalažu za srpstvo (primer koji ovde navodim potiče sa Filološkog fakulteta).

Ovo pismo, sročeno u najboljem maniru nemačke nacističke omladine 1930-tih (ali dok nacisti još nisu preuzeli potpunu vlast), govori o tegobama mladih srpskih nacionalista, koji nikoga ne mrze („Mi SRBI nismo fašisti, mi nećemo da ubijamo one koji nisu Srbi...“), ali su dovoljno moćni da priprete svim nepoćudnim elementima („... ali nismo dužni da trpimo i gledamo svakog dana belosvetsku bagru, pripadnike naroda koji nam stalno prete bombardovanjem i uništenjem vaskolikog srpstva“.). Ko spada u ovu „belosvetsku bagru“? To su: „profesori Italijani, Nemci, Francuzi, Turci, Hrvati, 'jadni večito ugroženi Jevreji' i svi naši ostali neprijatelji...“ Dakle, spisak ipak nije potpun (verovatno se može dopuniti po trenutnoj potrebi, želji ili nahodanju). Zanimljivo je da se na spisku nalaze i Jevreji, sa kojima su vođi srpskog nacionalnog preporoda uporno tokom prošlih desetak godina pokušavali da uspostave istorijske i druge paralele (genocid, izabrani narod, Srbi kao odbrana od svepreteće nadolazeće islamske opasnosti, itd.). Da li to znači da je ljubav srpskih nacionalista prema Jevrejima definitivno prestala?

Međutim, ono što je mnogo gore po budućnost ovog prostora (ili bolje, u zavisnosti od perspektive i političkog opredeljenja) jeste pokušaj teorijske distinkcije između „dobrog“ i „lošeg“ nacionalizma, ili, u komunističkoj terminologiji 1970-tih i 1980-tih, „nacionalizma“ (ilustrovanog iskazom „Ja volim svoj narod“) i takozvanog „šovinizma“ (ilustrovanog iskazom „Ja mrzim sve koji nisu pripadnici mog naroda“). Međutim, u suštini nema razlike, jer onaj koji pripadnike svog naroda smatra automatski boljim od pripadnika drugih naroda (samo zato što su „naši“), se jasno zalaže za u osnovi rasističku dihotomiju između „nas“ i „svih drugih“. Kada se imaju u vidu ovakvi lapsusi nekih istaknutih teoretičara (i u okviru onoga što se naziva „demokratskom opozicijom“), onda nije ni čudno postojanje militantnih studentskih (?) grupa, kao one koja je razaslala ovo pismo. Nije problem čak ni u militantnim grupama, već u društvenoj klimi koja njihovo postojanje omogućava i ohrabruje.

U najgoroj varijanti, radi se o kontekstualizaciji nečega što baš i nije tako novo, o čemu je pre nekoliko decenija pisao Radomir Konstantinović u *Filosofiji palanke*: „čovjek može, za romantičara ove kulture, da bude ili Srbin ili čudovište“ (str. 238). Ovaj duh tradicionalizma i mračnog misticizma (sada posebno zanimljiv kada je veronauka „na mala vrata“ uvedena u obrazovanje!) pokazuje fascinantnu izdržljivost i najveća opasnost za kakvu-takvu budućnost ovih prostora jeste zanemariti rasističko-fašističko-tradicionalistički potencijal ove „nebeske Srbije“.

[neobjavljeno, 1999-2001.]

Balkan, metaforično

Pojava knjige *Balkan kao metafora* (Dušan Bjelić i Obrad Savić, priredili, *Balkan as Metaphor*, MIT Press, Cambridge, MA, 2002) je slučajno koincidirala sa velikom polemikom u nedeljniku *Vreme*. Na jednoj strani polemike našli su se oni koji smatraju da se javnost u sredini u kojoj žive mora suočiti sa svim što se događalo od početka devedesetih, a posebno sa zločinima koji su činjeni „u nacionalnom interesu“. Na drugoj strani su se našli zaštitnici ovog „interesa“, oni koji smatraju da „još nije vreme“, kao i da se sve može relativizovati i odlagati unedogled. Uostalom, svi su učestvovali u ratovima, zar ne?

Ova relativizacija je pokazatelj određenog stanja duha, stanja u kome se ništa sa sigurnošću ne zna, pa čak ni to da li je zločina uopšte bilo (sasvim legitiman zaključak koji se može izvesti na osnovu izveštavanja srpskih medija iz Haga, na primer). U ovom stanju svesti samo su Srbi žrtve. A kao što nasilje proizvodi novo nasilje, tako i osećanje žrtvom dovodi do toga da se čitava generacije osećaju kao žrtve...

Sličan stav ima nekoliko autora u knjizi *Balkan kao metafora*. U stvari, čitava ideja knjige zasnovana je na ideji *balkanizma*, koji je Marija Todorova uvela sa svojom knjigom *Imaginarni Balkan (Imagining the Balkans, 1997)*. Todorova termin uvodi po analogiji sa Saidovim *orijentalizmom*, pa upada u istu vrstu problema. Među većim problemima je svođenje svih odnosa na samo jednu dimenziju (kolonizatori → kolonizovani), gde su „kolonizovani“ lišeni bilo kakve aktivne uloge, pa se njima vrlo lako manipuliše. Jedna od posledica je mišljenje (koje izvede tumači njene knjige) da „samo Balkanci mogu razumeti Balkance“. Zato se takozvani „Zapad“ (i SAD, gde većina srpskih autora živi i radi) doživljava kao nešto strano i strašno, mada je u isto vreme i poželjno mesto za život i rad (kao i objavljivanje nekog teksta). Ali ambivalencija je vrlo prisutna — tako jedan autor (Longinović) tvrdi da su za sve što se ikada dogodilo na ovim prostorima krivi isključivo SAD (i

NATO), a da su Srbi samo kažnjavani „jer žele slobodu po svaku cenu“. Jedan od priređivača knjige (Bjelić) hvali knjigu *Filosofija palanke* (koju on pogrešno zove *Filozofija palanke*) zbog odsustva bilo kakve veze sa evropskom filozofskom tradicijom — što je i apsurdno i netačno, jer se Konstantinović, uz svu svoju briljantnost, ne može potpuno shvatiti bez Hegela. Konačno, jedna autorka (Arsić) ide čak dotle da tvrdi da se sa strancima u Beogradu ne razgovara na stranim jezicima, jer svi usvajaju princip „govori srpski da te ceo svet razume“.

Ovaj pokazatelj „duha vremena“ je zanimljiv ne samo zbog specifičnog mentalnog sklopa ljudi koji žive i rade u ambijentima koje preziru (što stvara večito nezadovoljstvo i stalno uvećava frustraciju), već i zato što oni imaju specifičnu ulogu kao tumači i predstavnici svog „plemena“ ili „naroda“, pa će od njihovog razumevanja situacija u kome se nalazi zavisiti i odgovori koje će „narod“ ponuditi pred izazovima vremena koje dolazi.

[neobjavljeno, 2002/2003.]

Sam svoj simptom

U *Vremenu* broj 741, od 17. marta 2005., izašlo je zanimljivo pismo/reakcija Gorana Andrića, a na temu stvari koje se pišu oko sukoba u (pretpostavljam) njegovoj političkoj partiji (GSS).

Naravno, radi se o vrlo kratkom pismu, i posmatraču sa strane je jasno kako se g. Andriću čini nepriličnim da ljudi „sa strane“ komentarišu događaje u njegovoj stranci, kao i da se tim istim ljudima osoba kao bivša predsednica stranke (i donedavna ambasadorica SRJ u Meksiku), dr Vesna Pešić, čini simpatičnom. Razumljivo je i da se njemu i njegovim neistomišljenicima čini da nije fer to što se tzv. „kritičkoj javnosti“ u Srbiji/Beogradu čini da je frakcija koju su osnovali neki viđeniji političari GSS-a (tu su i Vesna Rakić-Vodinelić, Nebojša Popov, itd.) u javnosti nezasluženo dobila oreol „boraca protiv tiranije“ i „pravih“ nastavljača izvornog GSS-a.

Međutim, ono što je meni posebno zanimljivo jeste verzija „mog obračuna s njima“ mladog Andrića u kome ovaj političar i pismopisac odjednom postaje i teoretičar i sasvim ozbiljno tvrdi kako su „Uzgred, Teorije modernizacije (...) napuštene u istoriografiji i sociologiji društva još osamdesetih godina XX veka“, iz čega sledi zaključak da „Latinka Perović i društvo predstavljaju, dakle, školu mišljenja koja kaska više od dve decenije za svetskom naukom“.

Ostaviću „Latinki Perović i društvu“ (koje mladi Andrić u svome obraćanju javnosti naziva i „nedovršenim političarima i kvaziistoričarima“) da se sami brane od ovakvih epiteta — ono što mene zanima jeste simptom određenog stanja duha, specifičnog stanja svesti u kome jedan mladi, *dovršeni političar* zaključuje/odlučuje o tome koji su teorijski pravci danas aktuelni u istoriografiji i sociologiji društva, doduše bez ikakvog pozivanja na neke stručne ili naučne izvore.

Budući da se i sam pomalo (akademski, predajući na raznim univerzitetima po svetu) bavim „teorijama modernizacije“, kao i da ponešto objavljujem po različitim stručnim časopisima po svetu, nisam primetio da je tačno ovo što

g. Andrić tvrdi. Štaviše, nisam primetio ni da ljudi sa daleko više stručnosti, znanja i obrazovanja tako olako daju tako značajne sudove o aktuelnim teorijskim dometima svetske nauke. (Između ostalog, ovo bi značilo i da su sociolozi poput Niklasa Lumana u većem delu ovog perioda — do svoje smrti, 1998. — objavljivali rasprave o modernizaciji i modernizmu kao valjda proizvod nekakve halucinacije?! Ili je možda preterano očekivati da je g. Andrić uopšte čuo za Lumana?!) Međutim, ovakav način komunikacije, odnosno pokušaja diskvalifikacije sopstvenih političkih neistomišljenika, predstavlja tužno ogledalo srpske javne i političke scene — zar sada svako (ili to važi samo za *dovršene političare*?) može da izađe u javnost sa bilo kakvom tvrdnjom, a da im to bude i objavljeno?

Ili, da parafriziram Broja 1 iz kultnog stripa *Alan Ford*: „I glupost je dar prirode, ali možda je bolje njome se ne isticati“.

Naravno, možda je g. Andrić tajno objavio u svetski renomiranim publikacijama svoj osvrt na „teorije modernizacije“, kao i sve što dolazi posle njih... ali nekako mi se čini da je ipak nerealno očekivati da ovako značajne misli dođu i do nas, „običnih smrtnika“, koji nekako naivno verujemo da u raspravi o nauci ipak treba bar malo poznavanja onoga o čemu se govori ili piše.

[neobjavljeno, 2005.]

„Exit“, Srebrenica i kraj nevinosti

Odbijanje organizatora festivala „Exit“ u Novom Sadu da između 10. i 11. jula 2005. na tri glavne bine odaju poštu *svim* postradalima u nedavnim ratovima (dakle, i žrtvama genocida u Srebrenici 1995.) predstavlja tužnu ali preciznu ilustraciju stanja svesti mladih u Srbiji.

Ovakav epilog jednog muzičkog događaja koji je imao za cilj da svetu i Evropi promoviše sliku jedne druge i drugačije Srbije, Srbije mladosti i poleta, okrenute tzv. „evropskim“ vrednostima, nije bio potpuno neočekivan, s obzirom da je već prve večeri festivala došlo do „incidenta“ pošto je zenička grupa Dubioza Kolektiv zasuta flašama. „Problem“ mladih Zeničana je bio što su posle svoje pesme „Cannot forgive“ (posvećene Srebrenici) pokazali kolaž izjava srpskih političara kao reakcija na predlog grupe nevladinih organizacija (u srpskoj Skupštini su predlog bezuspešno podneli Nataša Mičić i Žarko Korać) da se donese deklaracija kojom bi se osudio zločin u Srebrenici. Ovo je bilo previše za jedan broj gnevni mladih ljudi, a i inače je vođa srpske neofašističke stranke zapretio da, ukoliko dođe do bilo kakvog pomena žrtvama u Srebrenici, „Exita“ sledeće godine neće biti.

Ako je iko imao bilo kakvih očekivanja da u ovim krajevima „na mladima svet ostaje“, ili da će mladi pokazati toleranciju i razumevanje kakva regionu i te kako nedostaje, ovakav mračan završetak ovog slavljenog i hvaljenog festivala na desetogodišnjicu najvećeg zločina u Evropi posle završetka Drugog svetskog rata, upućuje na potpuno suprotan zaključak. Očigledno je da su godine nacionalističke propagande i raspirivanja mržnje, rasizma i ksenofobije postigle svoj efekat. Ideja da će neko u Srbiji slušati najveće svetske hitove i u isto vreme prihvatati vrednosti modernih građanskih društava (vrednosti koje uključuju toleranciju, poštovanje prava na različitost, ali i osuđivanje najgnusnijih zločina) se pokazala kao veoma naivna i suštinski pogrešna. S druge strane, organizatori „Exita“ su, odustajanjem da zabeleže čak i jedan veoma simboličan *minut ćutanja* uz

pesmu Eni Lenoks „I save the world“, na delu jasno pokazali da se njih bilo kakva edukacija mladih sa ovih prostora jednostavno ne tiče. Ako im je stalo do promovisanja bilo kakvih vrednosti dostojnih jednog civilizovanog društva, onda „Exita“ sledeće godine zaista neće biti. Ali ne zbog pretnji lokalnih neofašista i ksenofoba — već zbog elementarne ljudske pristojnosti.

[neobjavljeno, 2005.]

Radoje Domanović

po drugi put među Srbima

„Mnogi su, doduše, budni, ali trljaju oči i zevaju slatko i glasno, te kao da pomažu, radi bolje harmonije, onima što hrču u horu. Pogledam, kad sa sviju strana panduri nose na leđima građane. Svaki uprtio po jednog, pa ga nosi na zbor. Neki mirni, čute i gledaju ravnodušno oko sebe, neki zaspali, a nekolicina njih se praćaju i otimaju. Neke, uporne, doteruju vezane.“

(Radoje Domanović, *Mrtvo more*, Beograd, 2002, str. 15)

Možda je to bio samo čudan splet okolnosti, ali dolazak na vlast Slobodana Miloševića 1987. je koincidirao sa misterioznim nestankom pripovedaka Radoja Domanovića iz beogradskih knjižara. Teško je naći uspešniju alegoriju za način njegove vladavine, kao i za posledice koje je ova vladavina imala za njegov narod, od pripovetke „Vođa“. Baš kao u pripoveci, čitav jedan narod se spremno i poslušno svrstao iza svog neprikosnovenog lidera i krenuo za njim. Baš kao u pripoveci, u jednom trenutku se ispostavilo da „vođa“ nema pojma gde ide, niti gde predvodi narod.

Ali tu se sličnosti završavaju. U pripoveci, dolazi do (makar zakasnelog) otrežnjenja mase, kada im „vođa“ (za čiji je lik verovatno poslužio Nikola Pašić) prizna da je slep. U stvarnosti, do otrežnjenja nikada nije došlo — trenutni trijumf jedne modernističke opcije, opcije koju je predvodio premijer Zoran Đinđić, zaustavljen je na najbrutalniji način. Ono što je usledilo teško je objasniti bilo kakvim racionalnim argumentima: čak i u situaciji kada je bilo jasno da je realni standard stanovništva povećan, kada su počele da pristižu strane investicije i kada je Srbija (posle trinaest godina!) ponovo postala mesto o kome se u Evropi i svetu govorilo bez prezira i nipodaštavanja — građanke i građani Srbije su se na izborima u

decembru 2003. potpuno slobodno opredelili za ekstremne nacionalističke snage, predvođene DSS-om i G17 Plus, uz punu podršku Miloševićevih Socijalista, i uz tihu podršku radikala.

Odakle ovakva strast za samouništenjem? Kako je moguće da je javnost u Srbiji toliko brzo zaboravila gde ju je odvela politika ratova, razaranja i ekonomske katastrofe, koju je oblikovala SPS, a u kojoj je najaktivnije učestvovala i Srpska radikalna stranka?

Jedan očigledan odgovor tiče se medija u Srbiji — kako nikada nije izvršeno pročišćenje službi bezbednosti, ove službe su, sa svim kadrovima iz Miloševićevog vremena, uspele da oblikuju čitav niz novina (takozvanih „tabloida“ — v. tekst „Svemoć misli“) i časopisa (a i da utiču na veliki broj TV emisija — uostalom, trenutno je [početak februara 2005.] direktor RTS-a nekadašnji Miloševićev ministar, a kasnije Koštuničin savetnik za medije!), tako da je stvorena kritična masa javnog mnjenja u kome su nestale sve kategorije i svaki osećaj za realnost. Ratovi iz 1990.-tih su potpuno relativizovani u filmovima kao što su *Underground* (kao i u mnogim javnim nastupima ovog velikog srpskog režisera) ili *Lepa sela lepo gore*, pa je tako i „kulturna“ javnost postupno pripremana za sve što sledi.

U ovakvoj Srbiji, povratak Radoja Domanovića je zato nešto što je tužan podsetnik opšteg stanja duha. Ali možemo li se smeјati Domanoviću a da se ne osmehnemo (sumorno) nad sudbinom čitavog jednog naroda?

[neobjavljeno, 2005.]

Osveta bivših ponavljača

Fascinacija vlade Vojislava Koštunice opusom Radoja Domanovića jeste nešto što je teško objašnjivo. Nije jasno da li oni namerno rade to što rade iz neznanja, ili je njihova nekompetentnost zbilja gotovo neverovatnih razmera. Hapšenje i pritvor policijskog generala Milana Obradovića neodoljivo podsećaju na situacije iz pripovetke „Mrtvo more“ — kao kada se npr. objašnjava kako je dete koje je bacilo kamen, razbilo prozor i izbilo oko detetu koje je sedelo i učilo u svojoj sobi, jedno „dobro i poslušno dete“. Nasuprot njemu, dete koje je sedelo i učilo u sobi pored prozora je „jedno opako i nevaljalo dete“ — uostalom, šta ima neko da sedi i uči!

Ovo je logičan proizvod društveno-političkog stava (i specifične ideološke matrice!) koji je tokom 1980-tih i jedne od mnogih reformi sistema obrazovanja, srpski fizičar i akademik Pavle Savić nazvao „osvetom bivših ponavljača“. Pošto su izgleda srpski političari osuđeni da se stalno vrte u krug (pa tako 2005. neki misle da su u 1991. i da ratovi za „ujedinjenje svih srpskih zemalja“ tek predstoje), tako i ova metafora od pre dve decenije izgleda zastrašujuće adekvatna.

Suvišno je ovde podsećati na to da su neki bitni akteri mračnijih događanja od pre dve decenije (suđenje „šestorici“, zabrana i spaljivanje knjige Nebojše Popova) vrlo prisutni i veoma agilni na aktuelnoj političkoj sceni. Ali strašno je to što izgleda da ovdašnja javnost nije u stanju da shvati šta se dogodilo i zbog čega. Ako i danas (april 2005.) treba objašnjavati posledice nekada „olako obećane brzine“, onda se ovoj zemlji i ljudima koji ovde žive zaista ne piše dobro. Istorija se ovde, doduše, ne može ponoviti kao tragedija (ne zato što to dominantne snage na srpskoj političkoj sceni ne žele, već zato što je njihov međunarodni destruktivni potencijal beznadežno zauvek degradiran), ali je prilično tužno to što mase stanovništva koje se sa setom prisećaju Miloševićeve svemoći 1990-tih žele da osude baš sve nas da tu tužnu istoriju ponovo preživimo, samo sada kao farsu.

Neočekivana prilika za razvoj građanskog društva

Postoji nešto fascinantno u vezi ponašanja političara sa ovih prostora. Na jednom nivou, njihovo ponašanje deluje kao razumno i čak „racionalno“, ali kad se samo malo bolje pogleda, vidi se da nije tako.

Jedan primer jeste komunikacija sa predstavnicima tzv. „međunarodne zajednice“. Svakome je jasno da je saradnja Srbije sa međunarodnom zajednicom i ispunjavanje uslova koje ona postavlja uslov za uključivanje u procese evropskih integracija. U ove uslove spadaju određena pravila odgovornog ponašanja, kao što je sprečavanje državno sponzorisanog šverca (kao što je to bio npr. šverc šećera), ili obračun sa organizovanim kriminalom (u šta spada i — sadašnjim vlastima tako mrsko — suđenje ubicama premijera Đinđića i Stambolića). Ideja da se kosovskim Srbima može (i treba) upravljati „daljinskim upravljačem“ (i da ovi treba da dolaze u Beograd da bi čuli šta treba da misle i koje stavove da zastupaju) takođe pripada civilizacijski potpuno anahronim strategijama — što sadašnje vlasti, međutim, ne žele da razumeju.

Međutim, poseban problem nastaje kada se makar i pomene saradnja sa Tribunalom u Hagu. Naime, ovdašnja javnost je prošla izvestan put, od potpunog odbijanja da je zločina sa srpske strane ikada bilo, do priznanja da su „možda“ neki negde i počinili poneki zločin, ali da to nekako treba razumeti, pa do insistiranja na „dvosmernoj saradnji“ — izvanrednom izrazu koji je u upotrebu dospelo preko srpskog premijera Koštunice. Ova „dvosmerna saradnja“ je naravno totalna glupost — da li to znači da bi i Tribunal trebalo da Srbiji izručuje nekoga? Međutim, ovdašnja javnost to nekako prihvata (jer kako inače razumeti opstanak vlade koju predvodi DSS?) i izgleda da je spremna da prihvati i posledice ovakve politike — odnosno, totalnu ekonomsku i političku izolaciju zemlje. Poptuno nerazumevanje (podgrevano neverovatno neobjektivnim izveštavanjem

srpskih medija, gde se zločinci kojima se sudi predstavljaju i doživljavaju kao heroji) odnosi se na svrhu postojanja Tribunala, a o zločinima se ovde ne raspravlja. Odnosno, raspravlja se ako ih je počinila „druga strana“ (sve predaje Tribunalu iz Hrvatske ili Bosne i Hercegovine su prilično dobro medijski ispraćene), ali „naši“ su po pravilu „bezgrešni“. Racionalnost i doslednost u ovakvom ponašanju jeste doslednost (i „hrabrost“, odnosno principijelnost) teško poremećenog neurotičnog bolesnika.

Sreća u nesreći u ovoj nadrealnoj situaciji je to što se ponovo u Srbiji kristališe otpor ovakvoj vladi i ovakvoj politici. Ponovo je (uostalom, kao i tokom 1990.-tih) situacija u kojoj je podela „ili oni, ili mi“, i neki mediji (pre svega B92) su ovo počeli da shvataju i da malo drugačije profilisu svoje emisije i programe. Takođe, izgleda da će doći do ponovnog pojačanog finansiranja različitih nevladinih organizacija i organizacija koje se bore za poštovanje ljudskih prava. Tako će posle nekoliko godina poprilično obesmišljen „građanski sektor“ u Srbiji ponovo dobiti mogućnost za delovanje, i to zahvaljujući baš nesposobnosti sadašnje vlade.

U tom smislu ćemo, možda, jednom biti zahvalni Koštunici i njegovim satelitima iz G17 Plus, zato što su — i protiv svoje volje i ubeđenja — doprineli razvoju demokratskih institucija i građanskog društva u Srbiji.

[neobjavljeno, 2005.]

„A zašto vi mučite Crnce?“

Postoji nekoliko mitskih obrazaca koji vuku srpsko društvo unazad. Odnosno, da se poslužim malo jačom analogijom, koji predstavljaju olovni teg vezan za nogu nekoga ko pokušava da pliva. Pošto je obala (spasenje ili izbjavljenje) prilično daleko, nes(p)retni plivač ima vrlo male šanse da do nje stigne, osim ako se nekako ne oslobodi nepotrebnog balasta.

Jedna od ključnih fantazija značajnog dela srpske intelektualne (i uglavnom anti-nacionalističke!) javnosti jeste *mit o građanskom društvu*. Osnovna postavka ovog mita jeste da sa ubistvom kralja Aleksandra Obrenovića 1903., Kraljevina Srbija nekako ulazi u period demokratskog razvoja, nasilno prekinutog izbijanjem Prvog svetskog rata. Kao ptica Feniks, ova opšta demokratizacija (klica razvoja i nastanka pravog građanskog društva) se ponovo javlja 1930-tih, ali je ponovo brutalno ugušena izbijanjem katastrofe planetarnih razmera, Drugim svetskim ratom.

Mitske priče često imaju važnu ulogu u ljudskim društvima, jer omogućavaju koheziju i društvenu solidarnost. Kada se radi o opštepoznatim pričama (koje sadrže detalje koji su svima poznati), ovo omogućava i uspostavljanje komunikacije na više ravni. Naravno, osnovni uslov postojanja mitskih priča jeste da ljudi (pripadnici određenih zajednica) treba da *veruju u njih*. Ovaj aspekt verovanja je važan jer ukida racionalnu funkciju ljudskog razmišljanja („verujem jer je apsurdno“, tvrdio je rani crkveni otac Tertulijan u II veku n.e. kao opravdanje i objašnjenje svoje vere), kao i potrebu da se određene dominantne priče kritički preispitaju.

Jedini problem sa mitom o građanskom društvu jeste da je on potpuno neutemeljen u bilo kakvoj stvarnosti – istraživanja istoričarki (Dubravka Stojanović, Latinka Perović, Olivera Milosavljević) koje su se bavile ovim periodom (pre svega, 1903.-1914.— mitsko „zlatno doba srpske demokratije“) su zato potpuno ignorisana ili diskretno preskočena. Moglo

bi se razumeti da neko uzme njihova istraživanja, preispita ih, kritikuje i tako pokaže da one nisu u pravu, ali to se ne čini. Problem sa ovim istraživanjima je u tome što se ona ne uklapaju u dominantnu i polarizovanu sliku sveta, kao i u tome što ona upućuju na surovu realnost da u Srbiji nikada nije bilo građanskog društva! (Što naravno ne znači da nije bilo pojedinaca koji su se zalagali za ove vrednosti, kao na primer Svetozar Marković, Dimitrije Tucović, itd.) Umesto da delovi ovdašnje „građanske“ scene ovo iskoriste kao realnu osnovu baš za postavljanje temelja nečega što bi se eventualno jednog dana (uz dosta strpljenja, napora, edukacije i vremena) razvilo u ovom smeru, oni odbijaju da se suoče sa činjenicama.

Drugi zanimljiv lokalni mit je takođe popularan među predstavnicima „građanske inteligencije“, a na njega me je podsetio Mileta Prodanović prilikom nastupa u emisiji „Peščanik“ na Radiju B92, 8. aprila 2005. Tom prilikom ovaj ugledni beogradski slikar i književnik je našao za shodno da podseti na veliki značaj „drugih“ (pre svega slovenačkih) intelektualaca za raspad Jugoslavije. Ovo je varijanta mita o podeljenoj krivici, priče koja je posebno bila popularna u Beogradu sredinom 1990-tih. (Njegov sjajan izraz nalazi se u nekim tekstovima u knjizi koju je priredio Nebojša Popov a objavila „Republika“ 1996., *Srpska strana rata* — sa implikacijom da sada/tada i drugi — Hrvati, Slovenci, itd. — treba da se odrede prema sopstvenom udelu u ratovima i razaranju.)

Kada je u drugoj polovini 1970-tih administracija američkog predsednika Džimija Kartera počela da insistira na problematici ljudskih prava, jedna od prvih reakcija vlada koje su se našle na udaru (pre svega tadašnjeg SSSR-a i njegovih satelita) bila je da pokuša da „vrati lopticu“, pitanjima tipa „A zašto vi mučite Crnce?“ Naravno, besmisleno bi bilo predstaviti tzv. „rasno pitanje“ pitanje u SAD kao nešto divno i savršeno, međutim položaj svih manjina u SAD (pa i Crnaca) ipak se u ovom periodu (a ni kasnije) nije mogao ni porediti sa položajem političkih neistomišljenika u gotovo svim državama u kojima su na vlasti bili komunisti („prljavi rat“ u Centralnoj Americi je tek predstojao). Zato je postavljanje pitanja ovakvog tipa samo predstavljalo prilično infantilni pokušaj izvrđavanja, zavlacenje glave u pesak, u nadi da će, kada glava bude izvučena iz peska, neugodna stvarnost misteriozno nestati ili već biti potpuno promenjena.

Ideja da se odgovornost za raspad Jugoslavije može precizno geometrijski podeliti između različitih naroda, kao i između „trija fantastikus“ — Milošević, Tuđman, Izetbegović — je ne samo beskrajno naivna nego i

politički štetna, a moralno nedopustiva. Mada se uloga različitih nacionalnih projekata (pre svega slovenačkog) i njihovih inspiratora ne može potceniti, mada se glupost i naivnost tadašnjeg saveznog partijskog rukovodstva takođe ne može ignorisati (sa njihovim ubeđenjem da je ono što se događalo prilikom smena rukovodstava Kosova i Vojvodine „unutrašnja stvar“ Srbije), ostaje istorijska činjenica da je Milošević već bio stekao apsolutnu vlast u Srbiji na famoznoj Osmoj sednici CK SK Srbije, krajem septembra 1987., a da je ova vlast i definitivno konsolidovana brutalnim izbacivanjem Ivana Stambolića iz Predsedništva Srbije, početkom decembra iste godine. Izbori na kojima HDZ osvaja vlast u Hrvatskoj održani su tek krajem marta 1990. — pa je ovde vrlo jasno šta je uzrok, a šta posledica.

Što se tiče konkretnog rada na razbijanju SFRJ, amandmani na Ustav Srbije iz 1989. implicitno, a promenjeni Ustav Srbije iz 1990. eksplicitno postavljaju republički Ustav ispred (i iznad) saveznog, sa napomenom da se u slučaju sukoba ustavnih odredbi imaju poštovati republičke. Dakle, formalno-pravno gledano, *srpsko rukovodstvo je još 1990. izjavilo kako za njih Jugoslavija ne postoji*. Da podsetim, ovo je period kada i Slovenija i Hrvatska još uvek priznaju savezna zakone. (Ovde treba podsetiti i na „puč“ koji su srpski komunisti izvršili februara 1990., uništivši poslednji savezni partijski kongres. S obzirom da je Mileta Prodanović nekoliko godina stariji od mene, verujem da se i on seća ovih događaja.)

Drugo, upad Srbije u platni sistem SFR Jugoslavije krajem 1990. je vrlo svesno i vrlo namerno napravljen samo nekoliko dana pre referenduma u Sloveniji — prema tome, jasno je da je u srpskom rukovodstvu postojao interes da se Slovenci praktično nateraju da izađu iz tadašnje Jugoslavije! (Ovde vrlo zanimljive detalje pružaju i memoari tadašnjeg Saveznog ministra odbrane, generala Veljka Kadijevića, u knjizi *Moje viđenje raspada*, iz 1993.)

Konačno, mit o ravnomerno raspoređenoj krivici ignoriše i ulogu JNA, i broj žrtava (pre svega civila!) i raseljenih i nestalih u ratovima između 1991. i 1999., ali pre svega, ovaj mit onemogućava Srbiji i stanovnicima Srbije jasno suočavanje sa prošlošću, sa zločinima činjenim u njihovo ime, bezrazložno ih uljuljujući u fantaziji kako su oni u stvari žrtve, a da su svi ostali krivi za sve što im se dogodilo. A narod koji ne raščisti sa svojom prošlošću nikada neće biti u stanju da izgradi svoju budućnost — bez

obzira na količinu vremena potrošenu u kreiranju mitskih priča i fantastičnih opravdanja.

[neobjavljeno, 2005.]

Politika države koja je odumrla

Polu krivi, potpuno žrtve

Srpski intelektualci i rat

Ko snosi odgovornost za ratove koji su besneli od 1991. do 1995. godine na teritoriji bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ)? Svakako da nema pitanja koje se srpskim intelektualcima danas postavlja tako bolno kao ovo. Ovoj temi je u protekle dve godine posvećeno više seminara, održanih u Beogradu i Parizu. Diskusija je, dakle, već počela. Ona je do sada slobodno vođena samo u malom krugu kritičkih intelektualaca. Ipak, samo u toku 1996. godine pojavile su se u Beogradu tri zbirke: dve na srpskohrvatskom (*Ka jeziku mira* i *Ekonomska cena rata*) kao i zbirka tekstova na engleskom, *Ethnicity in Post-communism*. Naravno, zastupljeni autori nemaju ni zajedničku perspektivu, niti su došli do jednoglasnog odgovora. Jednistveni su ipak u tome da osuđuju rat i zauzimaju dosledno anti-nacionalistički stav u svojoj osudi rata i anti-nacionalističkom držanju.

Dugotrajne mirne demonstracije stotina hiljada ljudi nakon poništavanja pobeđe opozicije na lokalnim izborima prošlog novembra [1996.] trajno su promenile sliku koju je svet poslednjih godina stvarao o Srbima. Ovde se predstavila jedna potpuno drugačija Srbija. Iako su se na protestima mogle prepoznati i neke stare nacionalističke "ikone" — naročito prilikom studentskih demonstracija — ovo nije predstavljalo dominantno obeležje ovih protesta.

Kao posledica masovnih demonstracija, po prvi put se u širem delu srpske javnosti može raspravljati o etničkim Albancima (koji čine skoro dvadeset procenata stanovništva Srbije!), kao i o drugim etničkim grupama, bez uzavrele strasti i bez mržnje. Najjasniji pokazatelj ove promene je bio jedan minut ćutanja. Na poziv lidera opozicije Draškovića, gotovo 100.000 demonstranata u centru Beograda u potresnoj tišini odalo je poštu mladom Albancu koga je srpska policija u Kosovom Polju pretukla na smrt.

Predsednik Srbije Milošević je 1989. i 1990. godine faktički ukinuo pravo na samoupravu Kosova, nekada autonomne pokrajine u južnoj Srbiji. Od tada kosovski Albanci, koji čine oko devedeset procenata od dva miliona stanovnika Kosova, pružaju pretežno nenasilni otpor srpskoj represiji.

Nedavno su između predstavnika kosovskih Albanaca i srpske opozicije uspostavljeni neki kontakti. Čini se da polako počinje da prevladava svest da je potrebno pregovarati o položaju manjina u Srbiji, da se problem ne može rešiti samovoljno donesenim posebnim zakonima i stalnom upotrebom represije.

Teška svakodnevnica

To naravno ne znači da je nacionalizam prevaziđen u Srbiji. Međutim, on u javnom diskursu nije više odlučujući faktor. Zbirka tekstova *Ekonomska cena rata* pokazuje u mnogim istraživanjima šta je za takozvane "obične ljude" danas najvažniji problem: njihova teška svakodnevnica. Nasuprot tome, u intelektualnim diskusijama u prvi plan izbija pitanje "etniciteta", odnosa prema različitim narodima ili etničkim grupama. Sociolog Dušan Janjić, suizdavač zbornika *Ethnicity in Postcommunism*, nedavno je osnovao "Forum za etničke odnose".

Debata o odgovornosti i krivici za rat ne vodi se samo u bivšoj Jugoslaviji, već takođe i u međunarodnim stručnim krugovima. Osećaj Srba da su jednostrano osuđeni i proglašeni odgovornima za sva zla koja su se dogodila, vodio je jednoj vrsti unutrašnje mobilizacije: osećali su se zajedno pogrešno shvaćenima i zajedno ugroženima. Mišljenje da odgovornost za rat dele sve strane podjednako je omiljena hipoteza gotovo svih srpskih nacionalista: zato što su se drugi narodi i republike članice nasilno želele otcepiti od zajedničke države, Srbi su bili primorani na samoodbranu kroz rat i razaranje.

Ova teza se vrlo precizno postavlja kroz svedočenja bivšeg rukovodstva tadašnjeg srpskog dela Saveza Komunističke Partije Jugoslavije i iz njega proizašle Socijalističke Partije Srbije (SPS). Jedan od njih je bivši predsednik kolektivnog predsedništva SFRJ, Borisav Jović. On je 1995. godine objavio knjigu *Poslednji dani SFRJ*, svoje dnevničke beleške o sednicama partije i razgovorima vođenim između 1987. i 1994. godine. Jović je 1995. na inicijativu predsednika partije Miloševića udaljen iz rukovodstva SPS. Mada je ova knjiga zamišljena kao *odbrana* srpske nacionalističke politike,

ona u stvari predstavlja jedan od njenih najjasnijih i najpotpunijih pregleda, i to iz pera čoveka koji za cilj ima da dokaže da su Srbi u stvari bili u pravu. Iz Jovićevih beleški jasno proističe da su Milošević i njegovi sledbenici svim sredstvima želeli da održe vlast i dominaciju u (jugoslovenskoj) državi — bez obzira na posledice.

Nekadašnji ministar odbrane SFRJ, general Veljko Kadijević, na sličan način predstavlja stvari u svojoj knjizi *Moje viđenje raspada* (Beograd, 1993). Ove izjave svedoka iz unutrašnjeg kruga srpskog rukovodstva pokušavaju da (bezuspešno) dokažu da je u stvari secesija prouzrokovala krvave događaje na Balkanu. Ali ove teze se sve do danas čvrsto drže i mnogi antinacionalistički orijentisani srpski intelektualci. Većina i dalje zastupa stanovište da je odgovornost za rat potpuno ravnomerno raspoređena među narodima bivše SFRJ. Izuzetak su ljudi kao istoričarka Latinka Perović, kao i oni intelektualci koji su se okupili u nezavisnim organizacijama poput Beogradskog kruga, Helsinškog odbora za ljudska prava, Centra za antiratnu akciju, ili udruženja "Žene u crnom".

Teza o ravnopravno podeljenoj krivici prenebregava neke elementarne činjenice — kao što je na primer *fizički* broj ratnih žrtava. Kada su u Bosni i Hercegovini gotovo devedeset procenata ubijenih u ratu bili Bošnjaci/Muslimani, onda je malo teško zaključiti da su Bošnjaci sve započeli i da isključivo snose sami krivicu za svoja stradanja. Slično se dešava i sa takođe još uvek omiljenim izjednačavanjem uticaja srpskog i hrvatskog nacionalizma. Ono potpuno previđa empirijsku činjenicu da je partija pod rukovodstvom današnjeg hrvatskog preds-

ednika Tuđmana, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), tek 1990. godine dobila izbore u tadašnjoj republici članici SFRJ. Još tri godine pre toga (decembra 1987.) Milošević je osvojio apsolutnu vlast u Srbiji — pa je jasno da je uspeh HDZ u velikoj meri *posledica uspeha Miloševićeve verzije nacionalizma*.

Radikalni duhom

Na isti način, zbornik tekstova *Srpska strana rata*, objavljen u Beogradu 1996. godine, precizno ukazuje na elemente u kojima leže koreni radikalnog srpskog nacionalizma sa krvavim posledicama. Ova knjiga se sastoji od trideset priloga koji su tokom prethodne dve godine objavljivani u dvonedeljnom beogradskom časopisu *Republika*. Časopis je jedan od

najbitnijih organa dosledno antinacionalističkih protivnika rata u Beogradu. Zbirka objedinjuje gotovo sve relevantne analize uslova i geneze srpskog nacionalizma. Tako Latinka Perović pokazuje u svom tekstu "Bekstvo od modernizacije" da su Srbi, počevši od industrijskog razvoja u devetnaestom veku, stalno ometali istorijsku modernizaciju i otvaranje društva, kao i da su izlaz za sve tegobe najčešće nalazili u vođenju ratova protiv susednih država — ma koliko ovi bili destruktivni po sam srpski narod.

Još jedna vrsna istoričarka, Olivera Milosavljević, objašnjava u tekstu "Zloupotreba autoriteta nauke" nacionalističko i ratnohuškačko držanje naučnika i naučnih institucija — pre svega Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU). Do danas ni jedna jedina naučna institucija Srbije nije zvanično osudila zločine počinjene u srpsko ime od 1991. godine. U svakom slučaju, samo pojedine ličnosti su povremeno hrabro podigle glas i time dokazale ispravnost i vrednost suprotstavljanja ratu. Što se institucija tiče, one još uvek ćute.

Zvanična verzija vladajuće politike glasila je da se sama Srbija nikada nije nalazila u ratu. Tome doduše protivreči činjenica da se na grobljima u Srbiji nalazi izuzetno mnogo nadgrobnih ploča sa imenima mladića rođenih između 1968. i 1972, a tu je i veliki broj ratnih invalida i više od pola miliona izbeglica! Tome pored toga protivreči i opšte osećanje kolektivne frustracije u Srbiji, koja je pre svega posledica propagande režima tokom ratnih godina i brižljivo negovane ksenofobije

Za svakog posmatrača sa strane je očigledno da je i Srbija opustošena ratom, u kome navodno nije učestvovala — čak i ako nije u materijalnom smislu opustošena kao Hrvatska i posebno Bosna i Hercegovina. U slučaju Srbije, ovo drastično osiromašenje je jasno vidljivo na kulturnom i duhovnom planu, ali i u dramatičnom stepenu propasti privrede i opšteg osiromašenja najširih slojeva stanovništva. Tako stanovništvo neposredno oseća posledice nečega što se po zvaničnoj propagandi uopšte nije desilo. Kolektivna frustracija u vidu privredne bede vodi tome da se ne priznaje sopstvena odgovornost za sve što se dešavalo u bivšoj SFRJ.

Većina srpskih intelektualaca ima prilično problematičan odnos prema sopstvenom narodu: oni bi želeli da budu duhovne vođe naroda, ali ne mogu da podnesu da su oni sami pomogli da se njihov narod ubedi u u najapsurdnije teorije — kao npr. o navodnom zločinačkom karakteru Hrvata, o genetskoj ili nekoj drugoj inferiornosti Bošnjaka ili o nepostojanju Makedonaca kao naroda. U Hrvatskoj, gde su ljudi direktno iskusili rat, čini

se da je javni diskurs postepeno razvija određeno razumevanje za Srbe. Većina Srba, međutim, ne može da prihvati da je rat protiv Hrvatske započet, vođen — i na kraju izgubljen — u njihovo ime. Tako da i među srpskim intelektualcima, u njihovoj naivnoj i pomalo opsesivnoj želji da nekako budu uvek uz svoj narod, još uvek ostaje duboko ukorenjen mit o večitoj ulozi žrtve.

[sa srpskohrvatskog preveo Dubravko Kolendić;

sa nemačkog Marija Babić]

[*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15. februar 1997.]

Albanci kao metafora

Kada je nedavno makedonski predsednik Kiro Gligorov izjavio da je Makedonija spremna da, u slučaju izbijanja otvorenih sukoba na Kosovu, organizuje „humanitarni koridor“ za oko 400.000 (pretpostavljenih) izbeglica, ova izjava naišla je na gotovo nepodeljenu osudu ogromne većine albanskih političara, kako na Kosovu, tako i u Makedoniji.

Nealbanski posmatrači smatraju da je izjava u suštini „na mestu“, jer sve su učestaliji sukobi između pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) i pripadnika srpske policije, a u „dreničkom kraju“ na Kosovu nisu čak ni organizovana biračka mesta na nedavnim izborima za predsednika Srbije, čime su srpske vlasti barem posredno priznale da nemaju kontrolu nad čitavom svojom teritorijom! U vezi sa tim, u Beogradu su se sve češće čule pretpostavke da su vlasti spremne da u ovom kraju započnu sa taktikom „spaljene zemlje“. U „dreničkom kraju“ ionako gotovo da i nema Srba, te bi žrtve sa te strane bile minimalne. Takođe se čuju priče da se iz delova gde dejstvuje OVK povukla „normalna“ policija, i da su tamo sada samo tzv. „specijalci“ sa odgovarajućom opremom, koja uključuje tenkove, helikoptere i oklopne transportere (srpska policija je poslednjih godina prerasla u pravu oružanu silu, po nekima daleko bolje opremljena i od Vojske Jugoslavije). S obzirom da je jedini način da se spreči rat na Kosovu direktan desant stranih trupa, što bi uključivalo i objavljivanje rata SR Jugoslaviji, a međunarodna zajednica ipak (još uvek) nije spremna za tako radikalne mere, kosovski Albanci bi ipak, na kraju krajeva, ostali prepušteni sami sebi. Ideja da bi se kosovsko stanovništvo moglo odupirati tenkovima i bacačima plamena je, najblaže rečeno, potpuno neozbiljna.

Dakle, Gligorov je samo javno rekao nešto o čemu se poluglasno govorilo već izvesno vreme, a to je, da se mora računati sa eksplozijom nasilja na Kosovu, te da se susedne zemlje (Makedonija i Albanija) moraju pripremiti za njegove neposredne posledice. Međutim, gnev koji je izazvala njegova izjava moguće je tumačiti kao protest Albanaca što o njihovoj sudbini stalno

govore i odlučuju drugi; Albanci su na Balkanu postulirani kao Drugi i drugačiji (jezički i kulturno, u okvirima bivše Jugoslavije, najveća neslovenska etnička grupa), i retko ih je ko ikada pitao za mišljenje. Za ovo dobre primere predstavljaju baš formiranje prve, ali pre svega druge Jugoslavije (1943.), kada su svi narodi ili etničke grupe preko svojih predstavnika imali mogućnost da se izjasne žele li da uđu u tu državu ili ne. Izuzetak su bili Albanci, koji su još od Berlinskog kongresa 1878. i Balkanskih ratova 1912/13. uglavnom dolazili kao „dodatak“ osvojenim (ili „oslobođenim“) teritorijama.

Tamo daleko

Problem odnosa prema Albancima je ujedno i problem odnosa prema Drugima i Drugosti. Budući da su različiti, Albanci su uvek pobuđivali izvesnu sumnju i podozrenje. U vreme Balkanskih ratova, kao jedan od bitnih strateških ciljeva srpske politike (i jedan od zvaničnih ratnih ciljeva Kraljevine Srbije u Prvom svetskom ratu!) formulisan je izlazak Srbije na Jadransko more preko severne Albanije. Lokalno stanovništvo je jednostavno trebalo „pacifikovati“ ili „počistiti“. Čak i pre toga, još u vreme neposredno nakon Berlinskog kongresa, na teritorijama današnjih srpskih opština Bujanovac, Preševo i Medveđa, započeto je i sprovedeno prvo „etničko čišćenje“ u novijoj istoriji Balkana. Albanci i lokalno muslimansko stanovništvo su ohrabrivani da odu iz ovih krajeva na razne načine, a najčešće kroz ucene, paljenje čitavih sela i ubistva. Ubijanje muslimanskog i neslovenskog stanovništva nije smatrano za zločin, već pre svega za nužnu „neugodnost“. Kao Drugi, oni su već tada predstavljali potencijalnu pretnju dominantnim etničkim grupama. Naravno, ova pretnja je potpuno imaginarna i iracionalna. Elementarna antropološka činjenica je da samo u odnosu na Druge možemo da odredimo nas same, naš status, položaj i simboličku poziciju. Da nije Drugih, ne bismo imali nikakvu predstavu o tome ko smo i šta smo, jer su Drugi simbolička garancija i stvarna potvrda „našeg“ identiteta.

Na ovim linijama se može razumeti i stalno sukobljavanje sa težnjama Albanaca na lokalnoj političkoj sceni, gde im se ne dozvoljava čak ni obrazovanja na sopstvenom jeziku. Na Kosovu, ovo se dešava po cenu srpskog nepoštovanja već potpisanog sporazuma o povratku studenata i učenika Albanaca u matične školske objekte; a u Makedoniji, odbijanjem da

se prizna nezavisni albanski univerzitet i gnevom makedonskih studenata nad činjenicom da je Albancima na Pedagoškom fakultetu (na kome oni čine ogromnu većinu!) omogućeno da slušaju nastavu na sopstvenom jeziku. Nealbanci Drugost Albanaca doživljavaju kao pretnju. Kada je nedavno Studentska unija Nezavisnog albanskog univerziteta u Prištini dobila nagradu za toleranciju prestižnog beogradskog opozicionog dnevnika „*Naša borba*“, sav odijum Srbije i svih opozicionih stranaka se sručio na ovaj list, kao i na predlagača za nagradu. Čak i relativno nezavisni mediji, poput Radija B92, odbili su da o ovim prilično histeričnim reakcijama otvore relevantnu diskusiju. Osnovni razlog ovome treba tražiti u činjenici da je davanje ove nagrade etničkim Albancima na simboličnom nivou „primanje“ ili „prihvatanje“ Drugih kao mogućih dobitnika „naših“ nagrada i, takođe simbolički, prihvatanje Drugih i drugačijih kao bar na jednoj ravni (mogućnost dobijanja prestižne nagrade) potencijalno ravnopravnih (da li i jednakih?) „nama“. Ali Albanci na Balkanu otelotvoruju poseban vid Drugosti.

Problematična različitost

Problem sa Albancima je u tome što njihova Drugost pogađa skoro sve balkanske narode. Uzmimo, na primer, opsednutost tradicijom. Tradicija je, naravno, samo konstrukcija. Pojam *tradicije*, mada se navodno odnosi na prošlost, u stvari se nikada ne koristi za objašnjavanje nečega što se dogodilo u prošlosti, već *isključivo za opravdavanje nečega što se dešava u sadašnjosti (trenutno), ili za opravdavanje nekog projektovanog cilja u budućnosti*. Ovaj pojam se koristi da bi se različite etničke grupe na osnovu „tradicije“ razlikovale od drugih, srodnih etničkih grupa, sa kojima su vekovima živele u miru i slozi. (Na primer, svakom iole dobrom antropologu, ili makar pažljivom posmatraču sa strane, jasno je da su Srbi iz Hrvatske po svemu daleko sličniji svojim susedima Hrvatima, nego Srbima iz Srbije!) Posebno su problematične konstrukcije koje kombinuju tradiciju i (nacionalnu) istoriju, jer se u tako zamišljenoj istoriji uvek govori vrlo selektivno o nekim događajima iz prošlosti — i to samo ako su u prilog „naše stvari“. Ovaj koncept „naše“ stvari je veoma problematičan na Balkanu, gde „narodi“ vole da protežu svoje poreklo unazad. Problem je u tome što svi ovlašćeni zastupnici „naroda“ u ovom delu Evrope ili ne znaju, ili ne žele da znaju šta je to „etnički identitet“.

Pojam „etničkog identiteta“ je opet nešto što se u svakodnevnim diskursima (pre svega u političkoj sferi) podrazumeva, odnosno, kao kad Hampti Dampti objašnjava Alisi [u knjizi Luisa Kerola *Alisa iza ogledala*], oni koji ga upotrebljavaju smatraju da taj pojam znači isključivo ono što oni misle da znači — ni manje, ni više od toga. Etnički identitet je u stvari samo još jedna konstrukcija, i kao takav potpuno veštački i arbitraran. On se konstruiše nasuprot i u odnosu na neke druge (zamišljene) etničke identitete, kao njihova suprotnost (ili, u blažim varijantama, dopuna) i kao simboličko određenje jedne zajednice u odnosu na druge.

Šta ovo znači na današnjoj balkanskoj političkoj sceni? Pre svega, to da učesnici ove scene operišu sa izmišljenim (odnosno imaginarnim) pojmovima, a pri tom se ponašaju (i najiskrenije veruju) da je njihovo ponašanje zasnovano na nečem realnom. Etnički identitet konstituiše ono što se podrazumeva pod na primer „hrvatskom“, „makedonskom“ ili „srpskom“ nacijom, a što se navodno temelji na viševjekovnoj tradiciji. Ovakav način razmišljanja ne uzima u obzir elementarne istorijske i antropološke činjenice, kao na primer to da nacije i nacionalne države na Balkanu nastaju tek od XIX veka (u slučajevima Albanaca, Makedonaca i Turaka, tek od početka XX veka). Svaki govor o srpskoj (ili grškoj, bugarskoj, hrvatskoj, svedjedno) naciji (ili nacionalnoj državi) pre početka XIX veka zato je potpuno besmislen i naučno irelevantan.

Mit o poreklu

Ovakvi stavovi izazivaju veliki stepen nerazumevanja između predstavnika „međunarodne zajednice“ i ovlašćenih tumača interesa balkanskih naroda. Pre svega, koncept etničkog identiteta, sa kojim se na Balkanu operiše kao sa nečim *stvarnim*, u svetu se posmatra kao arbitarna kategorija. Ono što se na Balkanu utemeljuje kao proizvod krvi i tla, u svetu se posmatra kao posledica činjenica da ljudi žive na određenom području i poštuju zakone i norme ponašanja određene zajednice ili kulture. Na primer, danas se na pojam nacije u antropologiji gleda kao pojam rase, odnosno, kao na nešto sa čim se operiše u *teoriji*, ali to nije utemeljeno u *stvarnosti*. (Ovo, naravno, ne znači da se ljudi često ne ponašaju u skladu sa ovakvim konceptima, i da posledice njihovog ponašanja nisu i te kako stvarne. Srebrenica, Sarajevo, Vukovar i Mostar su vrlo *stvarni* pokazatelji ovih posledica.) S obzirom na to da ovlašćeni pregovarači sa ovih prostora

zaista veruju da predstavljaju narod sa velikom (najvećom?) slobodarskom tradicijom, koja predstavlja osnovu njihovog vekovnog etničkog identiteta, vrlo je teško ubediti ih da oni barataju samo sa imaginarnim pojmovima.

U projektovanju sopstvenog porekla unazad, dolazi se i do etničkih grupa koje su nastanjivale Balkansko poluostrvo mnogo pre dolaska Slovena — pre svega Ilira. Mada Albanci nisu Iliri, oni su od svih naroda sa ovog područja ipak najbliže (odnosno najrodniji) Ilirima. Kao takvi, oni simbolički predstavljaju vezu sa prošlošću, i to vezu koju drugi (slovenski) narodi tek pokušavaju da uspostave. Kao takvi, oni praktično (kao Drugi) podsećaju na „nas“ (kao Druge u odnosu na Albance) na tradiciju (antiku, u vreme kada su Mediteran i Jugoistočna Evropa zaista bili „kolevka“ evropske civilizacije) kojoj želimo da pripadamo, u isto vreme nas opominjući (svojim nama teško ili nikako razumljivim jezikom, kulturom, običajima, itd.) koliko smo od te tradicije daleko. Albanci su pretnja našim pretpostavljenim ili željenim mitskim vezama sa prošlošću, odnosno mitologizovanom utemeljenju naše „tradicije“ i „porekla“. U određenom smislu, svi bismo mi (slovenski stanovnici Balkana) želeli da budemo Albanci na ovoj ravni „veze“ sa slavnom (herojskom) prošlošću.

Ovo, naravno, ne znači da je pojam Drugosti nešto što se projektuje samo na Albance. Hrvati i Srbi se takođe međusobno određuju kao Drugi, Muslimani (Bošnjaci) su u Bosni i Hercegovini postulirani kao Drugi, sa jezivim posledicama koje je ceo svet mogao da vidi. Međutim, svi ovi narodi dele isto (slovensko) poreklo, pa ih je moguće uklopiti u međusobno razumljive (što ne znači i međusobno prihvatljive!) kulturne obrasce. Glavni razlog uzajamnog nipodaštavanja i neprihvatanja slovenskih etničkih grupa je baš u tome što se u Drugima prepoznaje toliko mnogo „našeg“. Sa Albancima to nije slučaj, jer je njihova Drugost na površini nerazumljiva i kao takva potpuno subverzivna. Tako bi se, na izvestan način, moglo ustvrditi i da je „biti Albanac“ u balkanskim uslovima i najjasnija metafora za subverzivnost i Drugost.

Ili, drugim rečima, svi smo mi u stvari Albanci!

Antrfile:

„Uništavanje muslimanskih naselja i masakriranje Muslimana je poprimilo takve razmere i oblike, da je vojska morala biti poslata da interveniše; policijske vlasti su bile pasivne i nepouzidane. Incident se pretvorio u mali religijski rat, ali rat u kome je samo jedna strana bila ubijana. (...)“

Ono što je posebno narušilo uspostavljene norme nisu bila ubistva sama po sebi, već način na koji su izvršena. Pošto su oni zatvorenici u Hovićima pobijeni, jedan od ljudi iz našeg sela, Sekula, išao je od tela do tela i presecao ligamente kod tetiva. Ovo se u selu radi kada se volovi obore udarcem sekire, da bi se sprečilo da ponovo ustanu ako se povrate. Neki, koji su preturali po džepovima mrtvih, našli su krvave kocke šećera i pojeli ih. Bebe su uzimane iz naručja majki i sestara i ubijane pred njihovim očima. Ove su ubice kasnije pokušavale da se opravdaju, govoreći da ih ne bi poklali već samo ustrelili, da njihove majke i sestre nisu bile tu. Brade muslimanskih religijskih vođa su čupane, a krstovi urezivani na njihova čela. U jednom selu, grupa ljudi je žicom vezana za plast sena i zatim zapaljena. Neki su kasnije primetili da su plamenovi ljudi koji gore purpurne boje.

Jedna grupa je napala izolovano muslimansko domaćinstvo. Našli su seljaka koji je drao jagnje. Nameravali su da ga ubiju i zapale kuću, ali dranje jagnjeta ih je inspirisalo da seljaka obese za noge kod istog drveta šljive. Vešti mesar je otvorio seljakovu glavu sekirom, ali vrlo pažljivo, da ne ošteti torzo. Onda je otvorio grudi. Srce je još kucalo. Mesar ga je rukom iščupao i bacio nekom psu. Kasnije su rekli da pas nije ni takao srce, jer čak ni pas ne bi jeo tursko meso...”

Milovan Đilas, *Land Without Justice*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1958, str. 207-209.

[„Kosovski božuri“, *Arkzin*, N.s., broj 6, ožujak 1998.]

Beograd u plamenu?**Izveštaj iz Beograda, 12. oktobar 1998.**

Bombardovati ili ne bombardovati? Pitanje je na svakoj TV ili novinskoj mreži koja se bavi međunarodnim događajima, a nervozno se diskutuje u raznim pregovaračkim timovima i, naravno, na ulicama Beograda.

Dok se mnogo Srba žestoko protivi bilo kakvom bombardovanju, obično svi oni zaboravljaju da je današnja (krnja) Jugoslavija već bombardovana, a nekoliko stotina kosovskih sela su potpuno uništena od februara 1998. Glavni problem je u tome što je, za skoro sve Jugoslovene, Kosovo (kao teritorija) integralni deo Jugoslavije, ali kosovski Albanci i njihova imovina nisu. To praktično znači da za opštu (jugoslovensku) javnost više od hiljadu ubijenih Albanaca (uglavnom žena i dece) i nije neki strašan gubitak. Ovde se vesti o masovnim ubistvima i razaranjima retko saopštavaju u medijima, i mada je nekoliko hrabrih novinara (pre svega iz beogradskog nedeljnika *Vreme*) pisalo o tome, većina Srba odbija da veruje da su „oni“ (policija i vojska) ubili bilo kog nedužnog Albanca. Činjenica da su albanske političke partije odbile da otvoreno osude ubistva i otmice nekoliko stotina srpskih civila od strane albanskih gerilaca ne čini stvari nimalo lakšima.

Razlika između zemlje i ljudi koji je nastanjuju je uglavnom u glavama ljudi, ali ona je takođe postala i integralni deo (zvanične) istorije, tradicije i kulture. Skup imaginarnih vrednosti izvedenih iz Kosova kao teritorije na kojoj je osnovana prva srpska srednjovekovna država (što je u stvari pogrešno: država Ras je nastala severno od Kosova!) predstavlja osnovu i model na osnovu koga većina Jugoslovena posmatra i vrednuje „stvarnost“. Ako se „stvarnost“ ne slaže sa onim što je javnosti rečeno o Kosovu, tim gore po „stvarnost“. U stvari, i Srbi i Albanci tvrde da je Kosovo isključivo njihova „sveta zemlja“, oba naroda ga smatraju ključnim simbolom svoje istorije, kulture, suverenosti i nacionalnog ponosa. Naravno, problem je u tome što ga samo jedna strana u sporu može

posedovati – a pošto Kosovo ima mitski status „mesta postanka“, o ovome se ne može pregovarati. Tako lider kosovskih Albanaca, Ibrahim Rugova, stalno ponavlja kako „njegova strana“ želi isključivo nezavisnost. Koliko ljudi treba da pogine da bi se ona ostvarila, izgleda da se nikoga naročito ne tiče.

Vanredno stanje

Najnoviji potez srpskih vlasti je zabrana emitovanja stranih radio i TV programa. Stranim novinarima, kao i jugoslovenskim građanima koji rade za strane medije se pretilo, pretilo se i osobama koji nisu etnički Srbi, a neke antiratne nevladine organizacije su posebno opomenute zato što „previše pričaju“ (Žene u crnom, Helsinški komitet za ljudska prava u Srbiji i Beogradski krug). Preduzete su i određene praktične mere protiv spoljašnjih uticaja: zatvorene su prve radio stanice (kao na primer veoma popularni Radio Index), a jugoslovenske vlasti pripremaju *fatvu* protiv građana koji gledaju satelitsku televiziju, kao i protiv onih koji koriste Internet.

Ova nervoza dokazuje značaj komunikacije za savremene političke režime. Francuski teoretičar Ignasio Ramone je svojevremeno primetio (u listu *Le Monde Diplomatique*) da je „komunikacija osnovno praznoverje savremenog sveta“. Prema tome, oni koji kontrolišu komunikaciju mogu se nadati da će biti u stanju da kontrolišu i stanovništvo. Jugoslavija je veoma dobar primer za ovo, jer je ofanziva zvaničnih medija i državnih institucija uspela da stvori atmosferu totalne panike i histerije, atmosferu u kojoj su uvek „drugi“ krivi za sve, dok „mi“ (Srbi) vidimo sebe kao Pravoslavne Hrišćane, kao fine, tihe i miroljubive ljude (o čemu bez ikakve sumnje mogu da posvedoče mnogobrojni preživeli iz Vukovara, Dubrovnika i Sarajeva). Što se tiče „sveta“, tu su ljudi koji nisu u pravu, koji su zli i protiv Srba. Učvršćivanjem svoje kontrole nad svim oblicima komunikacije, u kombinaciji sa povremenim lovovima na veštice, srpsko vođstvo se (uz pomoć nekih relevantnih opozicionih partija) nada ostvarivanju idealne orvelovske utopije iz romana „1984“, gde više neće biti potrebno kontrolisati ljude zato što će ljudi kontrolisati sami sebe.

Mada vanredno stanje (ili „ratno stanje“) nije zvanično objavljeno, državni zvaničnici su već objavili određene vanredne mere (koje su doduše protivustavne – ali koga briga za to?) i obećale brzo kažnjavanje svih

„defetista“. Mentalitet opsadnog stanja koji je obuzeo zemlju od 1987. je konačno pobedio. Srbija je započela hiperrealni rat kako protiv sveta, tako i protiv sebe same.

Ljudi se plaše. Uveliko se diskutuje o preciznosti američkih „tomahavka“, kao i o mogućim žrtvama. Većina ljudi veruje da će urbani centri biti pogođeni krstarećim raketama, a zvanična propaganda čini sve što je moguće da potvrdi ovu teoriju. Štaviše, civilne žrtve bi predstavljale sjajnu stvar za propagandni rat srpske vlade protiv ostatka sveta. Masovna histerija se brzo pretvara u bes protiv svih koji se doživljavaju kao „drugačiji“ (na Balkanu su Albanci oduvek smatrani krajnjim Drugima), kao i u čudno relativiziranje novosti i događaja („svi oni lažu“, „svi su oni isti“). Ovaj čudni cinični oblik „relativizma“ pruža veoma plodnu psihološku osnovu na kojoj vlada može da učvrsti svoju vladavinu straha.

Hegel i Srbi

Strah u krnjoj Jugoslaviji je direktna posledica ratova koji su doveli do raspada prethodne Jugoslavije. Što su Srbi više koristili brutalnu silu da ubede druge narode (Slovence, Hrvate, Bosanske Muslimane) da su oni (Srbi, pod vođstvom g. Slobodana Miloševića) u pravu, to su postajali slabiji. Kao u poznatoj Hegelovoj alegoriji o Gospodaru i Robu, režim koji se zasniva na sili postepeno je postao potpuno zavistan od nje, a na kraju ostao potpuno nemoćan. Ironija sudbine je što je ova nemoć direktna posledica prvobitne ogromne moći. Tako da, što je više zločina počinjeno „u ime pravde“, to je više ljudi počelo da se pita kakva je to „pravda“. Da li je ubijanje žena, dece i staraca (čak i kad ih zvanična srpska propaganda naziva „teroristima“) pravda?

Naravno, bombardovanje neće ništa rešiti. Neće rešiti kosovsku krizu – naprotiv, verovatno će poslužiti kao opravdanje srpskoj policiji i vojsci da ubiju što je moguće više Albanaca u relativno kratkom vremenskom periodu. Međutim, ono će, na čudan način, doprineti zatvaranju kruga, jer, kako je svojevremeno rekao nekadašnji hrvatski premijer, g. Stipe Mesić, „rat je započeo u Beogradu i u Beogradu će se i završiti“. Ovo proročanstvo bi moglo da se konačno ostvari. Ono bi takođe moglo da na perverzan način izbriše razliku između ubica i ubijenih. Srbi će konačno doći do „oproštaja“ za sve zločine počinjene u njihovo ime i biće u situaciji da se celom svetu predstave kao žrtve. Ukoliko dođe do bilo kakvih političkih

ustupaka, uvek se može tvrditi da su oni učinjeni pod prisilom i strahovitim pritiskom međunarodne zajednice. Tako da ako čovek poveruje Bodrijaru kad ovaj tvrdi da su Srbi u stvari samo oruđe globalne zapadne politike, oni su u isto vreme i savršeno oruđe, pošto teže ka samouništenju.

Čekajući da NATO napadne, Beograd gori od straha i panike, tajna policija doprinosi pritisku „posećujući“ nevladine organizacije koje su posebno pomenute kao problematične, i postaje vrlo opasno (mnogo više nego za vreme ratova u Hrvatskoj i Bosni!) govoriti ili čak misliti nešto što ne spada među parametre zvanične politike, gledati ili slušati nesrpske medije, ili surfovati Netom. U stvari, kao da je Beograd već bombardovan: ono malo samopoštovanja koje je postojalo polako nestaje, a nestaje, kako se čini, i ljudi koji su se jednom suprotstavljali nacionalističkom ludilu.

[CTheory Vol. 21, No. 3, 1998.]

Srbija između Evrope i centra „Sava“ **Haški sud kao mitska kategorija**

Nedavni spektakularni skup podržavalaca lika i dela optuženih za najstrašnije zločine počinjene na tlu Evrope u poslednjih 60 godina, održan u centru „Sava“ na Novom Beogradu, kao i nekoliko nastupa likova sa ovog skupa u medijima, otvaraju pitanje osećaja za realnost ovdašnje političke javnosti — kao i onih koje ove događaje doživljavaju kao prvorazredne političke vesti.

Sa onim što se izgovori u ovakvim nastupima nemoguće je polemisati, jer se radi o potpuno iracionalnim izjavama kojima se vređaju svi oni koji se zalažu za to da Republika Srbija poštuje svoje međunarodne obaveze (kao i sopstveni Zakon o saradnji sa tribunalom u Hagu) i u kojima se „naši“ u Hagu pozivaju „da izdrže“. Na simboličkom planu, i javnost u Srbiji se poziva „da izdrži“ jer ni Hag, ni Evropa, ni nepravedni „Novi svetski poredak“ neće zauvek biti tu da nas kinje nekakvim uslovljavanjima.

U svemu ovome, „Hag“ se pojavljuje kao nekakva mitska kategorija, kao najjasnije određena pretnja svemu što je srpsko, tradicionalno, svetosavsko i dobro. U ovako zamišljenom svetu (i u glavama onih koji ga zamišljaju) činjenice su jedino ono što oni prihvataju kao takve (inače, fenomen kod nekih neurotika o kome je Frojd pisao pre skoro sto godina), a svet je jasno podeljen na dobro i zlo.

Kako izgledaju činjenice u službi ovako shvaćenog „dobra“?

Nekoliko primera tiču se rata u Bosni i Hercegovini. Danas je (nakon niza pravosnažnih sudskih presuda, ali i eksplicitnog priznanja vodećih političara Republike Srpske u Banjaluci) prilično teško poricati da se zločin u Srebrenici ikada dogodio. Međutim, sada se strategija menja, tako da je na delu relativizacija („nije baš bilo 7800 žrtava“), ili okrivljavanje žrtava („Srbi

su se samo branili“ jer su „Muslimani zapalili nebrojena srpska sela“). Ovo je na liniji poricanja mogućnosti da su Srbi počinili bilo kakve zločine — pa je tako gotovo opšte mesto u ovdašnjoj javnosti poricanje odgovornosti za zločin na Markalama, koje ide zajedno sa stalnim pronalaženjima novih „teorija zavere“.

Slična strategija se koristi i u procesima koji se u Hagu vode protiv generala optuženih za zločine protiv civilnog stanovništva na Kosovu i Metohiji 1999.— koji svi postaju teško bolesni onog trenutka kada se protiv njih objavi optužnica. Nemoguće je poricati postojanje fizičkih dokaza posle otkrivanja masovnih grobnica čak i u širem centru Beograda, ali se makar zločin relativizuje („a šta su tek oni nama radili“). Zanimljiv pokazatelj ove strategije je i činjenica da obdukcioni nalazi posmrtnih ostataka žrtava iz masovnih grobnica iz Srbije koji su do sada predati UNMIK-u na Kosovu *ne sadrže uzrok smrti* — kao da će ignorisanje ovog podatka nekako učiniti da zločini postanu „manji“ ili da jednostavno nestanu.

U svim ovim slučajevima, na delu je specifičan oblik mitskog mišljenja, mišljenja koje se nada da će jednostavnim odricanjem postojanja nekih događaja ovi događaji i *stvarno* prestati da postoje. Ovo je veoma slično jednoj pojavi koja postoji i kod male dece; naime, situaciji da dete, kada loše sanja, nije u stanju da napravi razliku između sna i jave. Tako se ponašaju i domaći predstavnici „antihaškog lobija“ — bespovratno zarobljeni u svetu svojih snova, čini se kao da nisu u stanju da shvate da je svet kome se nadaju reliktni nečega duboko patološkog, i nečega što nikada i nigde neće postojati. Osim u njihovim mislima i nadanjima.

[*Danas*, 4. februar 2005.]

Rat u bivšoj Jugoslaviji kao antropološki problem

Fenomen nasilja predstavlja, nažalost, jednu od univerzalnih karakteristika ljudskih kultura. Antropološki posmatrano, nije baš sasvim jasno zbog čega je to tako, s obzirom da su ranija shvatanja da su ljudi „prirodno“ agresivni i nasilni jer se to na neki način „isplatilo“ tokom evolucije, danas potpuno odbačena. problem Dakle, nasilje predstavlja potpuno iracionalni fenomen, ali mu ljudi svejedno pribegavaju.

Ratovi vođeni tokom 1990-tih na području nekadašnje Jugoslavije bacaju novu svetlost na pokušaje razumevanja nasilja i nasilnog ponašanja. Pre svega, kako je još pre dvadesetak godina ustanovio britanski antropolog Dejvid Ričis, kada se pristupa problemu nasilja, važno je razumeti da se u osnovi radi o trojnom odnosu: NASILNICI – ŽRTVE – SVEDOCI. Dinamika odnosa unutar ovog trougla može da varira: tako na primer nekadašnje žrtve mogu vrlo lako da se pretvore u nasilnike, međutim ono što je fascinantno za ovo područje u protekloj deceniji jeste pre svega uloga *svedoka*.

Građani Srbije u najvećem delu nisu bili ni nasilnici ni direktne žrtve nasilja, već se pojavljuju pre svega u ulozi svedoka. Ratovi su vođeni negde drugde i u nečije drugo ime (prisetimo se puno puta ponavljane floskule kako „Srbija nikada nije bila u ratu“), te se tu lokalna populacija postavljala uglavnom u ulogu posmatrača. Međutim, da bi se nasilje opravdalo, dolazilo je do organizovane (i uglavnom vešto orkestrirane) medijske kampanje gde su se „drugi“ (Hrvati, Bošnjaci, Albanci, u poslednje vreme sve više i Mađari, itd.) predstavljali kao civilizacijski i kulturološki poptuno drugačiji, u svemu neuporedivo lošiji od „nas“, pa su onda i na neki način „zaslužili“ sve što ih je zadesilo. Ovde čak više nije bilo važno ni da li su „drugi“ po prirodi nasilni ili ne – u diskursu koji je opravdavao nasilje protiv njih to nasilje je predstavljano kao odbrana, kao prevencija, kao jedini način da »mi« ne postanemo ŽRTVE.

Međutim i izveštavanje medija u Srbiji je odigralo veoma važnu ulogu, jer su se događaji potencijalno neprijatni po „našu stvar“ ublažavali ili prećutkivali – pa je tako gnev lokalnih neonacista izazvalo tek prikazivanje dokumentarnog filma o Srebrenici na „državnoj“ televiziji (RTS) pre nekoliko godina – a ne činjenica da je film već u nekoliko navrata prikazala TV B92. Intervencija NATO-a iz 1999. je na svojstven način doprinela osećanju krivice drugih, jer su sada na simboličnom planu svi izjednačeni kao žrtve – kako porodice i rodbina pobijenih, tako i jedan nesretni srpski akademik kome je, kako nedavno reče na jednom skupu u Domu sindikata, pretila opasnost da mu se pokvari meso u zamrzivaču. Dakle, prelaz od stanja SVEDOKA na stanje ŽRTVE bio je brz i potpun.

Još jedan važan pokazatelj fluidnosti navedenih kategorija jeste činjenica da su ratovi u bivšoj Jugoslaviji u daleko većoj meri nego raniji sukobi predstavljali ratove u kojima nasilje nisu vršile samo za to specijalno zadužene i obučene formacije (policija, vojska), već su u njemu u velikoj meri učestvovali i tzv. „obični ljudi“. Ovo je s jedne strane doprinelo izvesnoj demokratizaciji osećanja odgovornosti („svi smo krivi“), pokušajima relativizovanja krivice („svi su krivi“, dakle, „svi su ubijali“, dakle, nije ni važno ko je kriv...) ali i pokušajima solidarisavanja sa okrivljenim ratnim zločincima (setimo se slogana „svi smo mi Norac“ sa skupa hrvatskih neonacista u Splitu pre par godina). Naravno, situacija u kojoj su dojučerašnji susedi, često porodično povezani udajama/ženidbama ili kumstvima, odjednom postali ubice, silovatelji i pljačkaši jeste stanje sloma svih moralnih vrednosti jednog društva. U tom stanju, ne samo da prestaju da važe pravila ponašanja koja se obično vezuju za „kulturu“ ili „civilizaciju“, već dolazi i do potpunog sloma svih kulturnih i moralnih vrednosti jednog društva, sa nesagledivim posledicama po njegovu budućnost. Jer društvo u kome tinejdžeri pripadnike „eskadrone smrti“ kojima se sudi za najstrašnije zločine doživljavaju kao nekakve junake (a koje, kako reče srpski ministar policije, poneki mlađi policajci i „idolizuju“) jeste društvo nad čijom bi budućnošću svi koji u tom društvu žive trebali da se ozbiljno zabrinu. Zato što su karakter i posledice nasilja ovde proizveli trajne i masovne traume, sa čijim posledicama se moramo suočiti i početi da radimo na njihovom otklanjanju pre nego što bude prekasno.

[Danas, 30. jul 2004.]

Politika kao patologija

Dva izuzetno zanimljiva predavanja istoričarki Latinke Perović i Dubravke Stojanović (u galeriji ArtGet Kulturnog centra Beograda, 27. januara 2005.), o pojmu „neprijatelja“ i shvatanju demokratije u srpskoj politici krajem XIX veka, nužno otvaraju i neka pitanja o aktuelnom shvatanju politike i političkog u savremenoj Srbiji. Ima u ovome nečega pomalo morbidnog – kao da je ovde sve osuđeno na večno ponavljanje i kao da se na ovom prostoru u shvatanju političkih protivnika i nije baš puno odmaklo od pogroma s kraja XIX veka.

Žrtve su 1887. i 1889. bili članovi i simpatizeri Naprednjačke stranke, dakle, one opcije koja se u tadašnjoj Srbiji zalagala za prihvatanje modernih vrednosti i hvatanje priključka „sa svetom“. Slično ovome, izgleda da su danas, početkom 2005., najomraženije političke ličnosti u srpskoj javnosti i političkom životu, one koje se zalažu za prihvatanje međunarodnih normi i standarda – kako „pravila ponašanja“, tako i saradnje sa međunarodnim institucijama kao što je Tribunal u Hagu (na koje se inače Državna Zajednica Srbija i Crna Gora obavezala mnoštvom međunarodnih sporazuma i ugovora, kao i članstvom u organizacijama kakva je Organizacija Ujedinjenih Nacija). Danas žrtve čak ne moraju biti ni ličnosti, niti žive – žrtve su istorija (beskrupulozno i prilično nebulozno prekrajanje rezultata Drugog svetskog rata), zdrav razum (dovoljno je samo videti ili čuti nastupe prvaka DSS-a, da ne pominjem hronično „neobaveštenog“ premijera Koštunicu ili totalno nadrealnog vicepremijera Labusa i G17 Plus), ali i oni koji su već mrtvi – pa se tako procesi ubicama pokojnog premijera Zorana Đinđića ili Ivana Stambolića sve više pretvaraju u hvalospeve njihovim ubicama kao „patriotama“.

Ovako shvaćen patriotizam je obeležje politike koja na ovim prostorima sve više zalazi u domen patološkog. Psihopatologija svakodnevnog života u Srbiji trajno je izmenila shvatanje politike utoliko što je danas ovde teško zamisliti bilo koga psihički normalnog da se bavi politikom – sve se svodi

na pokušaje osvajanja patološki orijentisane javnosti, pa tu patološki pristupi izgledaju najadekvatniji. U tako dramatično iskrivljenom svetu praktično izbrisanih granica između „normalnog“, „nenormalnog“ i „paranormalnog“, ministar policije Republike Srbije može da ignoriše zakon (o Saradnji sa haškim Tribunalom) i ne izdaje naloge za hapšenje lica sa haških optužnica — i posle naloga koje je izdalo Okružno javno tužilaštvo. U tako iskrivljenom svetu, predavanja o nečemu što se događalo pre više od sto godina, ma koliko govorila jasnim jezikom o jasnim događajima, predstavljaju i nimalo prijatno predskazanje dometa do kojih ovakvo shvatanje politike i političkog tek može da dovede.

[neobjavljeno, 2005]

Svemoć misli

„Svemoć misli“ je izraz koji je Frojd preuzeo od jednog izlečenog neurotika, koji je koristio ovaj izraz da objasni stvara koje su mu se dešavale (*Totem i tabu*, 3,3 [1913]). Posmatraču aktuelnih srpskih događanja se može učiniti da ovaj izraz najpotpunije objašnjava elemente kolektivne psihoze u vezi suda u Hagu koja je zahvatila velike segmente društva.

Simptomi se ogledaju u nizu televizijskih emisija posvećenih takozvanim „Haškim temama“, povremenom neartikulisanoj skičanju protiv „Haškog lobija“ (po čemu treba istaći antologijski skup održan 23. januara 2005. u centru „Sava“), ali i po konstantnoj medijskoj indoktrinaciji srpske javnosti poluistinama i lažima, i to u trenutku kada državi Srbiji preči kompletna međunarodna izolacija — u mnogo čemu nalik na onu iz 1992. — i potpuno izopštavanje iz evropskih integracionih procesa.

S jedne strane, ovo je lako razumeti: tumači i branitelji „lika i dela“ optuženih za ratne zločine svesni su da samo u klimi totalne izolacije od sveta mogu ostvariti svoje ideale (uvođenje teokratske države, vraćanje Srbije na moralne i istorijske ideale iz XIV veka, povratak „tradicionalnim“ vrednostima, itd.). Ono što je malo teže razumeti jeste prilično stidljiv odgovor (ili izostanak svake reakcije) ljudi koji vide kuda vodi ovaj „put u bespuće“. Sve se svodi na pojedinačne istupe, kao što je sjajna emisija „Peščanik“ Svetlane Lukić i Svetlane Vuković na radiju B92, ili povremene lucidne emisije u seriji „Insajder“ na TV B92 (posebno one Brankice Stanković), poneku kolumnu Teofila Pančića, ili tekstove njegovih kolega u *Vremenu*. Naravno, ovi istupi puno govore o moralnoj i ljudskoj hrabrosti autorki, sagovornika i učesnika/učesnica ovih emisija. Oni verovatno pomažu i osećanju *normalnosti* koje svi oni verovatno osećaju. Ali za suprotstavljanje mraku u koji srlja Srbija to ipak nije dovoljno. Podsetiću da kada je u jednoj TV emisiji/susretu sa novinarima 2003. tadašnji srpski premijer Živković rekao jednom uredniku da je ovaj „marginalan“ (vrednosni sud koji ne mora biti tačan — ja mislim da je bio — ali na koji

Živković svakako ima pravo), *sve kolege* ovog novinara iz raznih redakcija su u znak protesta napustile emisiju. Dakle, njima je bilo „normalno“ da se identifikuju sa novinom koja propagira najmračniju nacionalističku (ili čak fašističku) ideologiju — ne sa stanovištem koje je (ma kako trapavo) pokušavalo da se suprotstavi ovoj ideologiji.

Ono što je u ovom trenutku neophodno — a nije uopšte izvesno da će do toga doći — jeste jedno globalno pročišćavanje domaćeg medijskog prostora. U njemu dominiraju zastupnici najmračnijih i najkonzervativnijih ideologija, pa stoga i nije čudno što je Srbija jedina država u Evropi u kojoj se ne zna ko je pobedio u Drugom svetskom ratu (i gde je jedan *de facto* kvinslinški i kolaboracionistički pokret dekretom u Narodnoj skupštini dobio epitet „antifašističkog“!), iz koje niko ne odlazi čak ni na komemoraciju povodom 60-godišnjice oslobođenja najstrašnijeg koncentracionog logora Drugog svetskog rata (što je možda i posledica činjenice da političarima u Srbiji nije baš najjasnije ko je uopšte učestvovao u tom ratu...), u kojoj pomahnitali sveštenici zapenjeno proriču „smrt Evrope“ (a pre desetak godina su blagosiljali ubice i kriminalce — kako se moglo viseti na jezivim snimcima ubijanja Muslimana kod Trnova iz 1995.), a revizija školskog sistema ide toliko daleko da se pokušalo čak i sa izbacivanjem teorije evolucije iz nastavnih programa. Neophodno je posvetiti više energije i vremena elementarnoj edukaciji, ali i shvatiti da na primer davanje vremena i prostora sedim glavama koje podržavaju optužene za najstrašnije ratne zločine u Evropi u poslednjih 60 godina nije nikakvo obeležje „otvorenosti“ ni „demokracije“. Postojanje publikacija kakve su *Balkan*, *Kurir*, *(Inter)Nacional*, *Svedok* ili *Evropa*, niti gostovanja likova kakvi su Crnčević, Čavoški, Dačić, Vučelić, Vučić ili Nikolić nije pokazatelj nikakve otvorenosti za dijalog sa neistomišljenicima. Naprotiv, ono je ravno ubeđivanju teško poremećenog neurotika da je svet u kome živi zaista stvaran, te da svemoć njegovih misli zaista utiče na oblik i suštinu civilizacije i kulture.

A prvi stupanj u izlečenju svih neuroza — pa i ove, kolektivne, ovdašnje — jeste priznanje bolesnika da mu je uopšte potrebna pomoć. Ako javnost u Srbiji to neće sama da prizna, neko joj to mora reći.

[neobjavljeno, 2005]

Virtualni Balkan:

Imaginarne granice, hiperrealnost i sobe za igranje

Uvod: Od hiperrealnosti do virtuelne realnosti

Granice konstantno fasciniraju ljude. Ponekad je to iz čisto praktičnih razloga (kad se neko nađe na pogrešnoj strani granice), a nekada su razlozi više akademske prirode. Projekt „Granice“ kolektiva *Apsolutno* je otvorio neka od ovih pitanja na najdirektniji način. Šta znači preći neku granicu? Kako se konstruiše bilo koja granica? U ovom tekstu, želim da posvetim pažnju nekim vezama koje pravljenje granica, hiperrealnost i virtuelna realnost uspostavljaju između sebe, kao i nekim praktičnim posledicama koje ovakvo uspostavljanje veza ima.

Često se kaže da je konstrukcija etničkih ili kulturnih granica potpuno arbitrarna. Ova arbitarnost se nikada ne dovodi u pitanje. Štaviše, savremeni antropolozi smatraju koncept „nacije“ veoma sličnim konceptu „rase“ — naime, radi se o pojmu koji neki ljudi zaista koriste, ali „u stvarnosti“ taj pojam nema neko „objektivno“ značenje. Naravno, ovo ne znači da se ljudi zaista ne ponašaju na osnovu sopstvenih pretpostavki i predrasuda, koje uključuju ideje izvedene iz koncepta „nacije“. Tako da nešto što ne postoji u „realnosti“ može da proizvede vrlo ozbiljne i *realne* posledice.¹

Ovo pozicioniranje na jednoj ili drugoj strani onoga što neki (ili mnogi) ljudi smatraju za *realno* neki savremeni teoretičari posmatraju kao nešto što je povezano sa pojmom *hiperrealnosti*.² Hiperrealnost predstavlja stvarnost koja je konstruisana i artificijelna — ali sa punom svešću učesnika ove stvarnosti. Radi se o stvarnosti koja *postoji*, dok u isto vreme negira (ili poništava) druge realnosti, ali činjenica da su njeni učesnici (i kreatori) potpuno svesni njene artificijelnosti otvara mnogobrojne mogućnosti za

paradokse. Hiperrealnost je mesto (ili područje, domen, polje, itd.) gde se svi paradoksi susreću i koegzistiraju, jedni pored drugih. Paradoksi su predstavljeni kao očigledni (vidljivi) kroz medije – i ovo je nešto što jasno razgraničava *hiperrealno* sa kraja XX i početka XXI veka od *nadrealnog* i ma kojih sličnih koncepata. Medijski input omogućava ljudima da vide (i postanu svesni) sebe kao drugih. Priroda savremene tehnologije (Netscape, film, TV, video, CD-ROM, različiti oblici interaktivne elektronske umetnosti) čini da su predstave ove drugosti izuzetno raširene (posebno na “zapadu”). Priroda savremene tehnologije takođe čini sve paradokse sveta u kome živimo vidljivijim.³ U nekim raspravama, hiperrealnost se povezuje sa virtuelnom realnošću (VR)⁴ ili sajberspejsom.

Kako virtuelna realnost (VR), tako i određeni pojmovi (posebno kad se radi o granicama, tradicijama ili *davanju imena*) u vezi sa politikom na Balkanu⁵ predstavljaju zanimljive primere hiperrealnih konstrukcija. VR se u literaturi takođe pominje kao “artificijelna stvarnost”, “virtuelni svetovi”, i ponekad se smatra da ona predstavlja “vizuelni oblik sajberspejsa”.⁶ Ona se takođe definiše kao “realna ili simulirana sredina u kojoj onaj ili ona koji/koja opaza ima osećaj tele-prisustva” (Steuer 1992; citiran kod Featherstone i Burrows 1995: 5). “Radi se o sistemu koji obezbeđuje realističan osećaj da je neko potpuno uronjen u sredinu” (Featherstone i Burrows 1995: 6). Kako kaže Hauard Rajngold (Howard Rheingold),

„Virtualna realnost je revolucionarna tehnologija koja vas uranja u kompjuterski generisan svet koji ste sami napravili – sobu, grad, čitav sunčev sistem, unutrašnjost ljudskog tela. Uz pomoć kompjuterskih rukavica, kacige nalik na onu iz “Ratova zvezda” i nešto super-sofisticiranog softvera, sada možete istražiti neispitanu teritoriju ljudske imaginacije sa svim svojim čulima netaknutima.”⁷

Na virtuelnu realnost se takođe gleda i kao na „način da ljudi vizualizuju, manipulišu i stupe u interakciju sa kompjuterima i ekstremno složenim podacima”.⁸ Mislim da se *određivanje mesta* u jugoistočnoj Evropi može posmatrati na sličan način, jer ono predstavlja način da ljudi vizualizuju, manipulišu i stupe u interakciju sa pojedinim vrlo ritualizovanim pojmovima (kao što su “nacija”, “istorija”, “tradicija”, itd.). Trik se sastoji u tome da se ovi složeni podaci učine da izgledaju prosto i jednostavno. Daću tri primera za ovo:

1. Republika Makedonija. Zbog određenih zaista izuzetnih političkih razloga (od kojih neki izgledaju kao da su direktno preuzeti iz Joneskovog “teatra apsurdna”), Makedonija je suočena sa vrlo specifičnim problemima: njeni susedi tvrde da ona ne postoji. Albanija tvrdi (mada nezvanično) da zapadni deo zemlje (gde živi većina Albanaca u Makedoniji) treba da dobije autonomiju i verovatno se eventualno pripoji Albaniji. Srbija i Makedonija imaju nerešenih teritorijalnih pitanja, a većina Srba veruje da su Makedonci samo “južni Srbi” (izraz korišćen za vreme srpske okupacije, između 1912. i 1941.). Bugarska tvrdi da, mada Makedonija kao država postoji, Makedonci slovenskog porekla ne postoje, te da su oni u suštini samo Bugari koji još uvek nisu shvatili svoj “pravi” (tojest, bugarski) identitet. Nedavno je bugarska vlada zaključila da postoji bugarska (a ne makedonska) manjina u severnoj Albaniji. Konačno, Grčka veruje da bliski odnosi koje Makedonija ima sa Turskom⁹ predstavljaju opasnost za Grčku. Ovaj stav je povezan i sa grčkim odbijanjem postojanja makedonske nacionalne manjine¹⁰ u severnoj Grčkoj i odbijanjem da se ovoj manjini obezbede elementarna ljudska prava kao što je na primer upotreba sopstvenog (makedonskog) jezika.¹¹

Makedonski jezik je priznat kao poseban južnoslovenski jezik od strane svih zemalja u svetu – osim makedonskih suseda, Grčke i Bugarske. Zbog grčkog pritiska (severna grčka pokrajina se takođe zove Makedonija), Makedonija je aprila 1993. primljena u UN (i posle u druge međunarodne organizacije) pod *privremenim* imenom (koje je u upotrebi i danas, u aprilu 2003!): *Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija*. Makedonija se još uvek oslovljava ovim imenom (ili akronimom “FYROM”) u zvaničnoj komunikaciji sa UN, Evropskom Unijom, SAD i mnogim međunarodnim organizacijama – ali ovaj izraz (kao i ovakav način oslovljavanja) gotovo svi Makedonci smatraju izuzetno uvredljivim. [U međuvremenu su SAD – krajem 2004 – priznale Makedoniju pod njenim ustavnim imenom, na užas njihovih evropskih saveznika...]

Ovde bi se mogao pomenuti i „spor” SPC i Makedonske Pravoslavne Crkve, gde srpska crkva ne priznaje makedonsku (od koje se inače odvojila, 1219!), mada on možda ima više veze sa imovinom MPC (manastiri, zemljište, itd.) u kojoj je SPC uživala između 1920. i 1964.... nego sa bilo kakvim duhovnim, istorijskim ili kulturološkim kategorijama. „Problem” sa makedonskom crkvom (kao i dobrim odnosima koje MPC tradicionalno ima sa Vatikanom) imaju samo srpska, grčka i ruska crkva – za sve ostale

pravoslavne crkve u svetu (a ima ih preko pedeset!), ova crkva je nešto što postoji, što priznaju i što je jedna nesporna životna činjenica.

Dakle, Makedonija je nova država koja možda postoji a možda i ne, koju nastanjuju ljudi koje njeni susedi istovremeno i negiraju i prisvajaju, koja ima crkvu koju neki njeni susedi žele da ukinu, i koji govore jezikom koji možda postoji a možda i ne... Makedonija ne samo da pruža neke zanimljive primere za hiperrealnost – *ona je sama hiperrealna!*

2. Republika Slovenija. Određeni osećaj hiperrealnosti postoji i u vezi sa Slovenijom, koja je kroz svoju istoriju bila:

„zemlja tako dobro uklještena između Istoka i Zapada, tokom tako mnogo vekova, da je u stvari nestala. Ili, da budem precizniji, nije se uopšte pojavila – sve do proleća 1991. Slovenijin nejasan položaj u ovoj „zoni sumraka“ između Istoka i Zapada – nedavno, između ogromnih suprotstavljenih orvelovskih blokova druge polovine XX veka – ali sve ovo nije umanjilo značaj ni broj bitkaka vođenih na njenom tlu. (U Hemingvejevom romanu iz Prvog svetskog rata, „*Zbogom oružje*“, koji predstavlja hroniku pokolja na Sočinom frontu, nijednom se ne pominje Slovenija – mada se radnja romana gotovo isključivo odvija na teritoriji današnje države.) Nevidljivost Slovenije na globalnoj sceni i nepredvidljiva nesigurnost njene sudbine učinili su Slovence podsvesno prilagođene otkrivanju promena pritiska na istorijskoj i ideološkoj ravni.“¹²

Naravno, ova prilagođenost ima svoje granice. One su najuočljivije prilikom komunikacije sa njenim susedima, na političkoj ravni. Mada većina Slovenaca smatra sebe za „civilizovane“, ovo nije stanovište koje dele njihovi severni susedi, u Republici Austriji. Kako je 1992. u londonskom *Guardianu* tvrdio poznati slovenački kulturni kritičar/ideolog/filozof/psihoanalitičar Slavoj Žižek, pojedine evropske nacije smatraju svoju južnu granicu kao granicu između „civilizacije“ i „divljaštva“. Južna granica predstavlja „kraj sveta kakvim ga mi znamo“ – to je prostor gde „civilizacija“ prestaje i gde „divljaštvo“ počinje. Ovako na svoju južnu granicu gledaju Nemačka, Austrija, Slovenija, Hrvatska i Srbija.

Doduše, niko ne negira da Slovenija *postoji* (mada izlgeda ima nekih problema oko *postojanja* etničkih Slovenaca u jugozapadnoj Austriji, u

Koruškoj), ali je vrlo zanimljivo videti nešto (državu, narod) kako nastaje iz ničega. Dobar primer za *creatio ex nihilo*.

3. Savezna Republika Jugoslavija. Još jedan dobar primer hiperrealnosti je sadašnja država SR Jugoslavija, koja je sve do nedavno (do kraja 2000.) tvrdila da je u direktnom kontinuitetu sa (nekadašnjom) SFR Jugoslavijom. Glavni problem sadašnje Jugoslavije jeste to što je ona zasnovana na Ustavu za koji su (27. aprila 1992.) glasali poslanici Skupštine *bivše* Jugoslavije. Oni nisu imali nikakvog zakonskog osnova da glasaju za ovaj Ustav, pa ipak su to učinili, i čudan novi entitet (federacija Srbije i Crne gore) je rođen.¹³ Stvaranjem ovog novog entiteta, srpski političari (koji dominiraju Jugoslavijom) su pokušali da uspostave vezu sa mitskim dobrom srpske istorije, a u isto vreme i da ostave sećanje na nešto što mnogi ljudi u Beogradu pamte kao „dobra stara vremena“ komunističke Jugoslavije, kada su svi bili zaposleni (ako nisu otišli da rade u zapadnu Evropu ili SAD), i svi su imali dovoljno novca za život.

Stav međunarodne zajednice prema ovom entitetu bi se takođe mogao opisati kao hiperrealan – posle 1995., sve evropske zemlje su ponovno otvorile ambasade u Beogradu, ali bez formalnog priznavanja nove države, koje je usledilo tek krajem 2000. (do tada SRJ nije bila član nijedne međunarodne institucije – kao sto su OUN, MMF, Svetska banka, itd.).

Nedavno su počeli pregovori o re-definisanju unije Srbije i Crne gore, pod budnim okom Evropske unije. Crna gora se ne smatra delom savezne države, ali je delom SRJ smatraju EU i „međunarodna zajednica“. Kosovo je možda sastavni deo države (prema Rezoluciji Saveta bezbednosti UN 1244), a možda i nije... Prema tome, možda Jugoslavija (i neki njeni delovi) postoji, a možda i ne – sve zavisi od okolnosti i iz kog se ugla posmatra.

VR na Balkanu

Softver i specijalizovana oprema za VR (u šta spadaju generatori slike, uređaji za manipulaciju i kontrolu, rukavice sa senzorima i „Head Mounted Display“ [HMD]) pomažu da se stvori sredina u kojoj j gotovo sve moguće.¹⁴ U svetu virtuelne realnosti, pojedinac je potpuno uronjen u svet koji ona ili on *oseća kao stvaran ili objektivan*. Sva čula se prilagođavaju ovoj novoj situaciji. Osećanje „pripadnosti“ ambijentu VR je potpuno. Korisnica

ili korisnik se prilagođavaju drugačijem ritmu pokreta (sporijem nego izvan VR ambijenta), pošto nagli pokreti mogu stvoriti osećaj mučnine i izuzetnu neprijatnost. Međutim, postoje i određeni problemi i mogući rizici za zdravlje.

Godine 1993. je *Cyber Edge Journal* u broju 17 objavio rezultate istraživanja urađenog na Univerzitetu u Edinburgu u Škotskoj (Odeljenje za psihologiju, Edinburgh Virtual Environment Lab) o napregnutosti očiju kao posledici upotrebe HMD.

„Osnovni test se sastojao u tome da se 20 mladih ljudi stavi na stacionarne bicikle, nakon čega bi se oni (opremljeni sa HMD) kretali virtuelnim seoskim putem. (...) Nakon 10 minuta lagane vožnje, subjekti su testirani...

‘Rezultati su bili alarmantni: merenja vida na daljinu, binokularne fuzije i konvergencije, su ukazala na jasne znake binokularnog stresa kod značajnog broja subjekata. Više od polovine subjekata je takođe prijavilo simptome stresa kao što je zamućen vid’.”¹⁵

Simptomi stresa mogu uključivati i saplitanje o stvarne (fizičke) objekte, simulatorsku bolest (dezorijentisanost koja nastaje zbog različitih signala o pokretima koje daju oči i unutrašnje uho), prenapregnutost očiju, itd. (kako kaže Džon Nejgl, citiran u Isdale 1998). Izgleda da prilagođavanje virtuelnoj realnosti nije previše kompatibilno sa životom (i iskustvom) stvarne (ili fizičke – termin koristi Džejron Lenier¹⁶) realnosti.

Mislim da je ovo važan element koji treba uzeti u obzir kada se diskutuje ili pokušava da razume politika jugoistočne Evrope ili Balkana. Na svoje specifične načine, političari i teoretičari¹⁷ iz ovog dela Evrope teže konstruisanju sopstvenih VR ambijenata, kreirajući pri tom (i re-kreirajući) svoje države kao *virtuelna mesta*. Ova virtuelna mesta postoje u vremenu i prostoru, i njihovi virtuelni građani mogu svim svojim čulima iskusiti njihovu egzistenciju.

Na primer, neki vodeći srpski istoričari gledaju na XIII vek kao na početke srpske “državnosti”. Potpuno je beskorisno pokušavati da im se objasni da pojmovi kao što su “država”, “nacija” ili “državnost” (kako se danas upotrebljavaju) potiču iz zapadne Evrope posle renesanse, posle XVII veka, dok bi se za Balkan mogli upotrebljavati tek od prvih decenija XIX veka. Za najveći deo Srba, Kosovski boj, koji se navodno dogodio 1389., predstavlja čin odbrane Evrope od otomanske (ili muslimanske, islamske, itd.) opasnosti. Na kolaps srpske srednjevekovne države koji je usledio

(sredinom XV veka) se gleda kao na konačnu cenu koja je plaćena za *slobodnu* (to jest, hrišćansku) Evropu.¹⁸ Prema tome, Evropa Srbima duguje svoje razumevanje, priznanje, finansijsku pomoć, itd.

Drugi primer virtuelnog mesta postavljenog u vremenu jeste ideja Velike Makedonije od strane slavomakedonskih nacionalista. Ova ideja se bazira na osvajanjima Aleksandra Velikog (Makedonskog), otprilike 1000 godina pre nego što su Sloveni uopšte došli na Balkan. Ova čudna konstrukcija bi uključivala današnju Republiku Makedoniju, kao i delove Grčke, Bugarske i Albanije. Kao takva, ona se u virtuelnom prostoru preklapa sa drugim Velikim konstrukcijama: Velikom Srbijom (koja bi, osim Srbije i Crne gore, uključivala i delove Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Albanije i celu Republiku Makedoniju), Velikom Bugarskom (Bugarska, Makedonija, delovi Grčke i Albanije) i Velikom Albanijom (Albanija, delovi Grčke, Makedonije i Srbije). Kao što sam već spomenuo, i samo postojanje nekih država (kao na primer Republike Makedonije) je potpuno neshvatljivo za neke druge države (u razlicitim aspektima, za Srbiju ili SR Jugoslaviju, Grčku i Bugarsku). Na primer, sa zvaničnog grčkog stanovišta, njen severni sused je potpuno “virtuelan”.

Mada su sve ove konstrukcije logički nekoherentne, nekonzistentne i međusobno nekompatibilne, one sasvim dobro funkcionišu u virtualnom prostoru. One se takođe i hrane jedne drugima, i na određen način zavise jedne od drugih. Problemi (moguće) komunikacije su rešeni na veoma elegantan način: nema komunikacije, izabrani predstavnici “naroda” obično samo ponavljaju ono što im je rečeno da treba da kažu i ono što su uvek verovali da treba da kažu: da je *njihov* narod najstariji, najbolji, uvek u pravu, i da je baš njihov narod najviše propatio. Prema tome, treba im pružiti sve privilegije za “njihovu” verziju ovih virtuelnih mesta. Ova virtuelna mesta bi postepeno trebala da se pomešaju sa i na kraju potpuno zamene *realna* mesta.

Virtuelni izlazi?

Ovde je važno napomenuti da bilo koja verzija ovih virtuelnih mesta ne može biti posmatrana kao istinita ili lažna. Sve verzije su istinite – unutar svojih specifičnih istorijskih ili kulturnih-etničkih-tradicionalnih premisa. Unutar virtuelne realnosti, bilo koji virtualni ambijent jednostavno *postoji*. Kako su pomenuli *Critical Art Ensemble* u svom VIPER predavanju:

„Primarna vrednost VR za spektakl nije u tehnologiji, već u tome da se ona doživljava kao mit“.¹⁹ Virtualna realnost se stavlja u (praktičnu) upotrebu tek kada korisnica ili korisnik stave na sebe rukavice, HMD, stereo slušalice i kompjuterizovanu odeću (*datasuit*), i uključe svoj kompjuter. Tako da je i nepraktično i nemoguće raspravljati se sa pristalicama ili kreatorima virtuelnih mesta – oni su uvek u pravu, jer su zauvek zatvoreni u sopstvenim virtuelnim ambijentima.

Jedan primer koji je bio veoma aktuelan između kraja marta i početka juna 1999: NATO bombardovanje SR Jugoslavije je zapadnim gledaocima prezentirano kao nešto čisto *virtuelno*²⁰ – bio je to rat koji u stvari i nije bio rat, bombardovanje da bi se spasili Albanci, mada bi povremeno NATO avioni pogodili i ubili na desetine Albanaca – ali bilo je to za njihovo dobro! Bombardovanje takođe nije bilo usmereno na civile, ali najveći deo civilne infrastrukture je uništen, bolnice, stambene zgrade, autobusi i putnički vozovi su bivali pogođeni – ali, opet, ništa lično, sve je to bilo za dobro i za konačni užitek naroda Srbije. Bio je to rat za prestanak svih balkanskih ratova. (Mada još uvek preostaje da se vidi da li je uspeo u tome.)

U srpskim zvaničnim diskursima bombardovanje je predstavljalo živi dokaz da je zapadni svet bio i ostao protiv Srba, i to je još jedan razlog zbog koga ljudi treba da se povuku u svoja virtualna skloništa, gde će biti dobro zaštićeni od bilo kakvih blesavih ili opasnih ideja kao što su “demokratizacija”, “sloboda misli”, ili “sloboda izražavanja”. Kada se radi o opstanku naroda, svi njegovi pripadnici moraju složno stati kao jedan i hrabro se suprotstaviti gnevu svetskih sila. Njihova herojska smrt će biti samo ponavljanje herojskog Kosovskog boja iz 1389., još jedan dokaz da čak i u smrti i razaranju, poraženi stoji na pijedestalu daleko višem od onog na kome je pobednik. I potpuno je razumljivo da čudnom igrom sudbine, narod koji je jednom spasao (hrišćansku) Evropu od (muslimanskih) Turaka, padne kao žrtva iste te Evrope (u stvarnosti, samo Velike Britanije, zajedno sa SAD).

Jedna od najočiglednijih posledica dugotrajne upotrebe virtuelne realnosti jeste to da korisnici ili korisnice osećaju vrtoglavicu i da se nakon upotrebe VR kreću malo sporije nego što je to “normalno” – prilagođavanje drugačijoj sredini zahteva izvesno vreme (ovo se ponekad naziva “VR leg”, po analogiji sa “džet legom”). Bilo bi potpuno neproduktivno (osim, možda, samo da bi se neko ismejavao) tražiti od osobe koja je upravo skinula svoju kacigu da izvede neki zahtevan fizički čin, kao na primer da

skače ili da potrči, i tome slično. Dolazi do nečega što je Virilio nazvao “fundamentalnim gubitkom orijentacije”,²¹ osećanje vrtoglavice koje, u slučaju bivših jugoslovenskih naroda i posebno Srba, sprečava ljude da uoče bilo koju razliku između stvarnog i izmišljenog.

Zbog svega ovoga, ne vidim nikakav razlog da se očekuje da će ideolozi, teoretičari, političari ili proponenti virtuelnih mesta početi da se ponašaju na način koji bi se mogao nazvati “pristojnim” (to jest, da koriste racionalne argumente, da budu u stanju da razmatraju i stanovišta drugih učesnika u raspravi, da prihvate mogućnost da možda i nisu uvek u pravu, itd.). Uvek se mora imati u vidu poseban ambijent koji oni vide i osećaju kao svoj, u kome se osećaju ugodno, i tako se i ponašaju. Jedan način suočavanja sa njima bio bi da se u razgovorima ili pregovorima o bilo kojim pitanjima u jugoistočnoj Evropi uključe i kvalifikovani psiholozi i kompjuterski eksperti koji se razumeju u VR. Mislim da bi ovo znatno doprinelo međusobnom razumevanju i verovatno omogućilo daleko bolju komunikaciju. Drugi način bi bio brži i efikasniji, ali možda isuviše nagao i ne naročito diplomatski: jednostavno, isključiti kompjuter. Naravno, uvek postoji i mogućnost ubacivanja virusa – virusa demokratizacije, koji mora biti ubačen od strane nekoga izvan regiona, jer lokalni narodi nemaju ni snage ni volje da isprobaju tako nešto. Ali da li su zemlje koje odobravaju masovna ubistva civila da bi se zaustavila masovna ubistva civila moralno u stanju da predlože ovako nesto? Ili je njihov krajnji odgovor samo još više nasilja da bi se zaustavilo nasilje?

Kad se sve ovo uzme u obzir, neko bi se mogao zapitati zašto bi bilo koji balkanski narod napustio svoje virtualne svetove – u njima se nalaze stvari, pojmovi, mesta, narodi i (što je od presudne važnosti za nacionalno jedinstvo) *neprijatelji* koje oni jako dobro poznaju, znaju kako da se ponašaju prema njima i šta prema njima da osećaju. Postoje čak i male nevladine organizacije koje mogu da funkcionišu pružajući simulaciju demokratizacije, dok se u stvari baš ništa ne menja. Bilo kakva promena bi pripadnike ovih naroda samo bacila u kaos, što je poslednje što kreatori globalne politike žele na Balkanu. Na kraju krajeva, izgleda da će se kako ljudi iz ovog dela sveta, tako i oni koji im žele sve najbolje, njihovi kritičari, i oni koji ih povremeno bombarduju, složiti da neki ljudi nikada ne treba da napuste svoje sobe za igranje i nikada ne treba da skinu svoje kompjuterizovane rukavice. Bar za sada.

Napomene

1. Virilio tvrdi da smo svedoci ne kraja istorije, već kraja geografije. Virtuelna realnost je ušla u domove miliona gledalaca CBS, CNN, BBC i drugih velikih korporacija sa poslednjom intervencijom NATO-a u Jugoslaviji. Vidi: Paul Virilio, „Un monde surexposé“, objavljeno u *Le Monde Diplomatique*, August 1997. www.mondediplomatique.fr/1997/08/VIRILIO/8948.html

Na sličan način, zabijanje aviona u oblakodere Svetskog trgovačkog centra u Njujorku 11. septembra 2001. bi se moglo posmatrati kao izlazak jedne supersile iz sfere virtualnog – upor. Slavoj Žižek, „Welcome to the Desert of the Real“ – tekst dostupan na sajtu: www.lacan.com/desertsym.htm

2. Na primer, Žan Bodrijar (Jean Baudrillard, *Le crime parfait*. Paris: Gallimard, 1995.); i Umberto Eko (Umberto Eco, *Travels in Hyperreality*, preveo William Weaver, San Diego i New York: Harcourt Brace Jovanovic, 1986.).

3. Za paradokse u vezi prostora i vremena, v. Virilio, *O Espaço Crítico e as Perspectivas do Tempo Real*, preveo Paulo Roberto Pires (São Paulo: Editora 34, 1993.).

4. Izraz je 1986. skovao Džejron Lenier (Jaron Lanier), i i pored svih primedbi gramatičara i „čistih“ naučnika, ovaj izraz je ušao u popularnu upotrebu.

5. Naravno, „Balkan“ je takođe konstrukcija — posebno korišćena tokom poslednje decenije radi konstruisanja, dekonstruisanja i rekonstruisanja različitih identiteta („mi“ sa „Balkana“ nasuprot „njima“ sa „zapada“), kao i da bi se postavila zanimljiva hipoteza od strane nekih naučnika iz regiona (posebno Srkinja i Srba koji žive u SAD) da su „velike sile“ uzrok sveg zla, te da je njihovo delovanje uvek odlučujuće određivalo balkansku politiku.

6. „Na osnovu onoga što piše Sterling (1990), sajberspejs je najbolje posmatrati kao generički termin koji se odnosi na niz različitih tehnologija, od kojih su nam neke poznate, neke su dostupne tek odnedavno, neke su u fazi razvoja, a neke još uvek u domenu fikcije, a zajedničko za sve ove tehnologije jeste njihova sposobnost da simuliraju ambijente sa kojima ljudi mogu da stupe u interakciju. Za istu grupu fenomena drugi autori radije upotrebljavaju izraz kompjuterski-posredovana komunikacija (CMC) (Jones 1994)“ (Mike Feathersone i Roger Burrows, „Cultures of Technological Embodiment: An Introduction,“ *Cyberspace/Cyberbodies/Cyberpunk: Cultures of Technological Embodiment*, Featherstone and Burrows (priredili), (London: Sage, 1995.), str. 5. Isti autori prave razliku između „Barlovskog sajberprostora“, „virtualne realnosti“ i „Gibsonovskog sajberprostora“. S. Jones (prir.), *Cybersociety* (London: Sage, 1994.); Bruce Sterling, „Cyberspace (TM)“, *Interzone* 41, 1990; J. Steur,

„Defining Virtual Reality: Dimensions Determining Telepresence“, *Journal of Communications* 42(4), 1991.

7. Howard Rheingold, *Virtual Reality* (London: Mandarin, 1991.).

8. Citirano u: Jerry Isdale, „What is Virtual Reality?“, Online, 1998. <http://vr.isdale.com/WhatIsVR.html>

9. Bugarska i Turska su bile prve države koje su priznale Makedoniju pod njenim ustavnim imenom.

10. *Human Rights Watch* i druge nevladine organizacije smatraju da na ovom području živi između 15.000 i 50.000 slovenskih Makedonaca.

11. Ovo su stvari koje su veoma prisutne i u savremenoj antropologiji. Krajem 1995. došlo je do velike kontroverze kada je izdavačka kuća Cambridge University Press (u veoma poznoj fazi i mimo znanja svojih urednika za antropologiju) odbila da štampa knjigu Anastasije Karakasidu, koja se (uglavnom) bavila slavomakedonskom manjinom u severnoj Grčkoj. Navodno se izdavač plašio da bi objavljivanje knjige moglo jako da naljuti Grke. Kontroverza je dovela do javne konsternacije, poziva na bojkot Cambridge University Press, kao i ostavke nekih članova njihovog uređivačkog odbora, među kojima i Majkla Hercfelda (Michael Herzfeld) sa Harvarda, jednog od najpoznatijih i najcenjenijih antropologa na svetu. (Knjigu je 1996. objavila izdavačka kuća University of Chicago Press.)

12. Michael Benson, „The Future is Now,“ u: *How the East Sees the East*, (Piran, Slovenia: Obalne Galerije, 1995), str. 83.

13. Upor. Aleksandar Bošković, „Hyperreal Serbia“, u Arthur i Marylouise Kroker (prir.), *Digital Delirium* (Montréal: New World Perspectives, 1997); takođe u *CTheory*: http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=172.

14. Pod uslovom da se prvo programira.

15. Citirano kod Isdale 1998.

16. Adam Heilbrun, „Jaron Lanier: A Vintage Virtual Reality Interview,“ 1988, dostupno na sajtu: <http://www.advanced.org/~jaron/vrint.html>.

17. Ovde moram da naglasim da ne smatram da su političari niti teoretičari ovo radili *sami od sebe*, sve što su oni činili dolazilo je *od naroda*, često uz ogromnu javnu podršku za njihove nastupe i izjave, tako da bi se moglo reći da su oni nastupali i *u ime naroda*.

18. Treba dodati da kako zvanični predstavnici balkanskih nacionalnih država, tako i većina „običnih ljudi“ vidi sebe „na raskršću između Istoka i Zapada“ i to smatra za osnovni razlog svojih problema – kako prošlih, tako i sadašnjih. Međutim, mnogi drugi delovi Evrope su takođe bili na ovom raskršću u različitim periodima svoje istorije – ovo važi na primer za Rusiju, Finsku i Španiju. Ovo je možda ostatak

verovanja (koje je često moguće naći u “tradicionalnim kulturama” – u XIX veku takozvanim “primitivnim društvima”) da se određena etnička grupa nalazi u samom središtu kosmosa, duž ose svemira (*axis mundi*), tako da bilo šta što se desi etničkoj grupi (“narodu”) utiče na sudbinu čitavog svemira.

19. Critical Art Ensemble, “Posthuman Development in the Age of Pancapitalism,” u ZKP 3.2.1 (Ljubljana: Ljubljana Digital Media Lab, 1996.).

20. Arthur i Marylouise Kroker, “Fast War/Slow Motion,” *CTheory*, 1999

http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=209

21. Paul Virilio, “Speed and Information: Cyberspace Alarm!”, preveo Patrice Riemens, *CTheory*, 1995 http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=72.

[Ovaj tekst je u stvari nastao preradom dva teksta, prvobitno objavljena u časopisu *CTheory* 1997. Prvi je „Hyperreal Serbia” – koji je kasnije preštampan u knjizi koju su priredili Artur i Meriluiz Kroker, *Digital Delirium* (Montréal: New World Perspectives, 1997), na str. 143-144, u elektronskom obliku dostupan na sajtu: http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=172, a drugi je „Virtual Places” iz *CTheory* t. 20, broj 3, oktobar 1997 – dostupan na

http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=97,

a nedavno objavljen u nešto prerađenoj verziji u webzinu *Subsol* –

http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors2/boskovictext.html.

Ovo je prerađena verzija nastala za knjigu posvećenu umetničkom kolektivu *Apsolutno*, pod radnim naslovom *The Absolute Report*, a koju treba da u Beču objavi Springerin Verlag. Zato sam izuzetno zahvalan Zoranu Panteliću na pozivu da se uključim u ovaj projekt. Prethodne verzije ovog rada su od 1999. pročitane na Filozofskom fakultetu i Fakultetu za društvene nauke Univerziteta u Ljubljani (Slovenija), Univerzitetu u Braziliji, Federalnom Univerzitetu Parana u Kuritibi (Brazil), kao i na Goldsmiths koledžu u Londonu (Velika Britanija).]

Balkan, Jugoistočna Evropa ili „Evropa“: Kulturni aspekti konstrukcije identiteta u Srbiji i Crnoj Gori

Uvod: Pitanja identiteta

U ovom tekstu bavim se nekim problemima koji utiču na razumevanje ponašanja i motivacije aktera na političkoj sceni Srbije i Crne Gore. S obzirom da su neki od elemenata istraživanja koja se pominju u tekstu još uvek u toku, zaključak je nepotpun, ali mislim da su pitanja i problemi koji se otvaraju potencijalno zanimljivi za stručnu javnost u Srbiji.

Pitanja u vezi konstrukcije identiteta u nekadašnjoj Jugoslaviji su se svom silinom pojavila na svetskoj (i južnoslovenskoj – v. pre svega radove Rihtman-Augustin 1996, 1998a, 2000, Čolovića 1993, 1997 i Naumovića 1995, 1999) akademskoj sceni od početka 1990-tih. S jedne strane, operisalo se sa veoma uopštenim (i čak rasističkim – kao Kaplan 1993) kategorijama, dok se sa druge pokušavala re-invecija pojma identiteta u opštim kategorijama „Balkana” kao ponovo pronađene kategorije (Bakić-Hayden 1995, Todorova 1997, Močnik 1998a, Živković 2001, Bjelić i Savić 2002). Međutim, u dosadašnjim istraživanjima malo ili nimalo pažnje je posvećeno konceptu kulture – na primer, šta je to što su građani Srbije odnosno nekadašnje Jugoslavije doživljavali kao sopstvene kulturne specifičnosti i kako su one doprinosile konstrukciji njihovih identiteta?

Osnovna pitanja koja se ovim pokreću uključuju sledeće konkretne aspekte:

1. Kako su „drugi” („stranci”, ali i donedavni stanovnici zajedničke države) posmatrali te identitete iz svojih perspektiva?

2. Šta to znači biti Srbin/Jugosloven — nasuprot tome da se bude na primer Jugosloven, Hrvat, Slovenac, Crnogorac, Englez, Francuz, Evropljanin ili Balkanac?
3. Koje je značenje pojmova kao što su „Balkan“ ili „Evropa“?
4. Kako su kategorije etničkog ili nacionalnog identiteta istorijski konstruisane u naučnim diskursima — pre svega u etnologiji?
5. Konačno, koji su to aspekti kulture koji su odlučujuće uticali na procese konstrukcije identiteta?

Naravno, u jednom kratkom tekstu, nemoguće je potpuno odgovoriti na ovako kompleksna pitanja. Međutim, smatram da je veoma važno ispitivanje mogućih pravaca istraživanja prepreka, nedoumica i problema u komunikaciji između građana Srbije/ nekadašnje Jugoslavije i drugih, kao i nedoumica u vezi nekih ključnih pojmova kao što su „nacija“, „nacionalni interes“, „globalizacija“, „ljudska prava“ i „multikulturalizam“. Kulturni aspekti konstrukcije identiteta odlučujuće utiču na percepcije ljudi, a zatim određuju način na koji će oni tumačiti određene pojmove, kao i kakve će odluke doneti povodom njih.

O pojmu kulture već sam pisao na drugom mestu u okviru rasprave o multikulturalizmu (Bošković 1997c, gde sledim Eca 1994 — ali v. takođe Thornton 2000) — u kontekstu ovog istraživanja polazim od „klasične“ Tylorove definicije, kada je kulturu odredio u prvoj rečenici svog monumentalnog dela kao „složenu celinu koja uključuje znanje, veru, umetnost, moral, običaje i ma koje druge sposobnosti koje čovek stekne kao član društva“ (1871: 1). Ovo naravno ne isključuje druge definicije, kao što je Geertzova konstruktivistička („kultura kao simbolički sistem“ — 1973), sve zavisi od konkretnih konteksta i istraživačkih situacija.

Identitet shvatam kao promenljivu i fluidnu konstrukciju — kao nešto što pojedinac ili pojedinaka sklapa iz dostupnih kategorija, dakle, ne kao nešto „urođeno“ ili „dato“. (Dakle, da parafraziram Simone de Beauvoir: niko se ne rađa kao Srbin ili Crnogorac, već takvim *postaje*.) Ono što je posebno značajno jeste da se do sada veći broj tekstova bavio konstrukcijom etničkih/nacionalnih identiteta, kao i diskursima koji su te identitete pokušavali (i pokušavaju) da prisvoje, protumače, negiraju ili ignorišu (Bakić-Hayden i Hayden 1992, Balibar 1996, Balibar i Wallerstein 1997,

Bowman 2003, Danforth 1993, Pusić 1995, a posebno Hjern 1998 za razornu kritiku Andersona, Smitha i Gellnera o naciji i nacionalizmu). Ono što je posebno zanimljivo za neke od tekstova (pre svega autora iz Srbije u knjizi *Balkan as Metaphor*) jeste prihvatanje obrazaca (i načina razmišljanja) međusobno potpuno suprotstavljenih i logički nekompatibilnih stanovišta, o čemu je na primeru političke nauke u Srbiji već pisao Ilić (1995a, 1995b). Na primer, mada se autori koji pišu u ovoj neobičnoj knjizi (kao Longinović na primer) zalažu za integrisanje Balkana u „Evropu“ (slogan sa protesta iz zime 1996/97: „Beograd je svet“), oni u isto vreme insistiraju na specifičnostima sâmog Balkana i na tome „kako nas niko ne razume“, ali o ovome će nešto više reći biti u narednim odeljcima ovog teksta.

Nacije i nacionalizmi

Ono što je važno, a što do sada nije rađeno na području Srbije i Crne Gore, jeste proučavanje svakodnevnih diskursa o naciji/nacionalizmu, pre svega kroz dnevnu i nedeljnu štampu u Srbiji i Crnoj Gori. U proučavanju svakodnevnih diskursa, sledim ono što je Billig (1995) nazvao „banalnim nacionalizmom“ (model koji su na primeru turske štampe već istražili Yumul i Özkırımlı 2000) — diskurse o naciji i nacionalnom u oglasima, u umrlicama i u naizgled „običnim“ kontekstima na koje istraživači obično ne obraćaju pažnju. Ovo je istraživanje koje tek počinjem, pa neću ulaziti u detalje, ali želim da pomenem da ovde sledim metodološka polazišta koja koriste Herzfeld (1987), Hjern (1998), Holy i Stuchlik (1983) i Holy (1996) — a nasuprot idejama o „kulturnom“ nacionalizmu kod npr. Pusićeve (1995).² Da bi se dobila što potpunija komparativna slika, kao i da bi se predstavile tendencije unutar regiona, nameravam da ovo istraživanje sprovedem paralelno (uz učešće stručnjaka za analizu sadržaja) u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Sloveniji.

Drugi značajan aspekt za razumevanje oblikovanja identiteta jeste obrađivanje relevantne literature o „mitotvorcima“ nacionalnih/etničkih identiteta, kao i konstrukcija ovih identiteta kroz naučne diskurse, pre svega etnologiju i folklor. Etnologija je kao „nauka o kulturi“ među južnoslovenskim narodima u poslednjih sto godina imala pomalo paradoksalan položaj — s jedne strane osporavana i omalovažavana (ovih godina čak i više nego u prethodnom, socijalističkom periodu), dok je sa druge strane (posebno u periodu posle 1950.) posmatrana kao nauka koja

ne samo proučava, već i „čuva“ i neguje narodne tradicije, i kroz njih suštinu onoga što čini određenu naciju. U takvoj situaciji, u periodu posle 1991, neki etnolozi su svoj zadatak doživeli i kao „odbranu“ svoje nacije/etničke grupe od „drugih“.³ U ovom kontekstu posebno je zanimljiva Naumovićeve rasprava (1998) o „dvostrukim insajderima“ i ulozi etnologa/antropologa u svakodnevnom životu — nasuprot konceptu rada na terenu „kod kuće“ kakav je artikulisala npr. Mariza Peirano (1998).

Pojam *tradicije* posmatram u savremenom antropološkom smislu (kao na primer Holy 1996) kao važan koncept koji samo prividno pokušava da uspostavi vezu sa prošlošću, dok u stvari uvek polazi od tekućih dnevno-političkih potreba u cilju zadovoljavanja potreba učesnika u strukturama moći u budućnosti. Kao takav, ovaj pojam je izuzetno podložan instrumentalizaciji i manipulaciji — ali i sâm može bitno uticati na manipulaciju, kao što u vezi sa aktuelnim „tradicionalističkim“ upotrebama religije u Srbiji ukazuje na primer Gredelj u jednom svom relativno skorašnjem tekstu (2002).

Razmatranje suprotstavljenih i često ambivalentnih identiteta je ključno za razumevanje ponašanja aktera iz ovog dela sveta. Balkan ili Jugoistočna Evropa? Ili samo „Evropa“? Ali šta ovi pojmovi u stvari znače, i šta oni predstavljaju za ljude koji treba da se opredele u kom će se smeru kretati integracije države u kojoj žive? Šta oni znače u aktuelnim procesima globalizacije? Ovo su vrlo kompleksna pitanja, i da bi se na njih odgovorilo neophodno je dekonstruisati određene pojmove kojima se pridaje gotovo mitsko značenje (kao što je na primer „Evropa“ — proces dekonstrukcije tu je već sjajno započeo Mastnak 1998, 2001, 2002), ali i neke za koje svi misle da znaju šta znače (v. npr. Iveković 1998, 2000, Žižek 1997/98). Dok neki delovi bivše zajedničke države (Slovenija, Hrvatska) pokušavaju da se na svaki način oslobode svakog pominjanja reči „Balkan“ iz njihove istorije (v. primere koje navodi Živković 2001, takođe Rihtman-Auguštin 1998b; Marija Todorova uopšte ne ubraja Sloveniju u Balkan — što je samo jedan od bitnih metodoloških problema njene knjige), ideja Balkana⁴ doživljava pravu renesansu u delu srpske inteligencije, ali i u nekim susednim zemljama (za šta je dobar primer knjiga *Balkan as Metaphor* — izuzimajući tu naravno Močnika, koji je daleko skeptičniji prema ovoj vrsti uopštavanja). U ovom drugom smislu, ideja „Balkana“ se konstruiše kao korektiv „Zapadu“, kao nešto bez čega ni sam „Zapad“ ne bi mogao da postoji. (O

sličnim načinima konstruisanja grčkog identiteta puno je pisao — i još piše — Herzfeld, na primer 1987 i 1995.)

U ovakvom diskursu, takozvani „Zapad“ je zarobljen svojim predrasudama i nije u stanju (niti ikada može biti u stanju) da shvati „Balkan“ — i ovde je dominantna paradigma ideja *orijentalizma* koju je postavio Said u svojoj knjizi iz 1978. Naravno, preuzimajući ovakvu ideju (ili sledeći Todorovu koja je preuzima) ovi autori se izlažu istim metodološkim kritikama koje je trpeo i Said: naime, čak i da je tačno da su „drugi“ „orijentalizovali“ „nas“, sada dolazi do procesa obrnute „orijentalizacije“ i nepotrebne esencijalizacije svega što nije „naše“, „domaće“, „poznato“. Sâma esencijalizacija naravno ne mora sama po sebi predstavljati nešto loše ili negativno, međutim, nastojaću da pokažem kako ovakav način konstrukcije unificiranog balkanskog subjekta onemogućuje komunikaciju sa „drugima“ i kao takav dodatno izoluje „Balkan“ i njegove izabrane predstavnike. Na ovom području (Srbija i Crna Gora) još uvek je nažalost nepoznata odlična studija Jezernika (1998), koji je uspeo da korišćenjem izuzetno obimne istorijske građe izbegne zamke u koje upada Todorova.

Varijanta ovog načina gledanja na svet je predstavljena kod Glenyja (1999), koji posmatra celokupnu istoriju Balkana posle 1804. kao pre svega posledicu zavere velikih sila i njihovih geostrateških interesa. Osim preciznog i bitnog ukazivanja na *stvarne događaje* i njihovu geopolitičku pozadinu (dakle, i uticaja koje su velike sile zaista imale na ovim prostorima), ova teorija pati od svođenja balkanskih naroda i njihovih političkih elita na gomilu ne naročito inteligentnih stvorenja kojima se vrlo lako manipuliše, i koja nikada nemaju sopstvene strategije i sopstvene interese.⁵ (Za vrlo argumentovanu kritiku ovakvih stavova, Crampton 2001. Kao zanimljiv kontrapunkt stavovima kakve zastupa Gleny, v. npr. Mirčev 1993, kao i Bošković 1997a i 1997b.)

Identiteti kao konstrukcije

Ideja o identitetima kao konstrukcijama nije još korišćena u proučavanju kultura južnoslovenskih naroda i njihovih uticaja na formiranje kolektivnih identiteta. Naravno, neke ranije studije, kao na primer briljantan Popovićev ogled iz 1976. (preštampan 1998.) o konstrukciji kosovskog mita, mogu da posluže kao važni orijentiri u tom pravcu. Dekonstrukcija pojmova kao što su „Evropa“ ili „Balkan“ takođe još nije preduzeta na području

srpskohrvatskog jezika. (Ovo je još jedan kompleksan primer konstrukcije i rekonstrukcije identiteta: lingvistički posmatrano, srpskohrvatski ili hrvatskosrpski je naravno jedan jezik, ali je u post-1991. periodu politički postao dva ili više jezika — u zavisnosti od aktuelnih političkih tendencija. Bosansko-hrvatsko-srpski je izraz koji se koristi u administraciji Tribunala Ujedinjenih Nacija u Hagu, na primer.) Gotovo po pravilu, ovi pojmovi se prihvataju kao nešto samo po sebi razumljivo, i onda se pokušava da se odredi mesto sebe (i drugih) u odnosu na ove pojmove kao „date“. Jedan od važnih elemenata dekonstrukcije ovih „samo-očiglednih“ pojmova jeste ukazivanje na artificijelnost odrednica kao što su „Evropa“ ili „Balkan“ (što naravno ne menja činjenicu da ovi konstrukti imaju vrlo realne posledice u svakodnevnom životu).

U istraživanju konstrukcije identiteta poželjno je koristiti literaturu iz antropologije (polazeći od radova koji se bave identitetom, počevši od Bartha 1969 pa sve do njegove revizije i drugih tekstova u Cohen 2000, kao i metodoloških radova poput Segalen 1989), sociologije (Golubović 1995, Ilić 1995a, 1995b, 1995c, 1996, Mirčev 1993), političkih nauka (Iveković 1997, 2000) i filozofije (Balibar 1997, Konstantinović 1991). Naglasak stavljam na radove objavljene u poslednjih desetak godina, kao i na radove koji omogućavaju poređenje izražavanja identiteta u različitim kulturnim i etničkim kontekstima (na primer, Göle 2002 na primeru „vidljivosti“ islama). Antropološko straživanje različitih aspekata identiteta je u poslednjoj deceniji posebno zanimljivo na primeru Makedonije (Bošković 2001, Cowan 2000, Danforth 1993, Karakasidou 1997 i 2000, Mirčev 1997) — što otvara prostor za poređenja između različitih metodoloških opcija. Za Srbiju su zanimljivi pre svega radovi Čolovića, Naumovića, Judah, Van der Porta, kao i tekstovi objavljeni u knjizi *Balkan as Metaphor*.

Moje osnovno polazište je da se promene koje su se dogodile na ovim prostorima u poslednjih 10-15 godina ne mogu razumeti bez razumevanja određenih kulturnih pretpostavki. Ove pretpostavke moraju polaziti od nečega supstancijalnijeg nego što su to priče o „nacionalnom karakteru“ ili „seljačkom mentalitetu“. Teorije zavere, kao i teorije po kojima je jedan jedini neosporni politički lider (kao Milošević u Srbiji) jednostavno narod poveo na pogrešan put (nešto slično situaciji u briljantnoj Domanovićevoj pripovesti „Vođa“), nalazim krajnje neuverljivim. Takođe nalazim da su neuverljive teorije po kojima su mediji potpuno instrumentalizovali ponašanje naroda na južnoslovenskim prostorima — ovakav način

posmatranja implicira da su „mase“ samo beslovesni objekti manipulacije, te da ničim i nikada ne utiču na medije koji ih informišu, kao i da uvek i bespogovorno tim medijima apsolutno veruju. Svaku od ovih teza veoma je lako demantovati empirijskim istraživanjem. Ovakva prilično staromodna shvatanja potiču iz nerazumevanja prirode medija, potcenjivanja procesa koji se karakterišu kao „populistički“ (o čemu je pisao Ilić 1998), kao i iz nerazumevanja oblika komunikacije koje ljudi uspostavljaju. (Naravno, mediji utiču na formiranje identiteta — i tu je primer sjajna studija iz „etnografije komunikacije“ Kolar-Panove na primeru upotrebe videa kod pripadnika makedonske i hrvatske zajednice u Zapadnoj Australiji — ali oni su samo *jedan* od činilaca koji utiču na formiranje nacionalnih/kulturnih identiteta, nikako jedini niti nužno odlučujući.)

Posmatranje različitih kulturnih koncepata (kao što je na primer „tradicija“) i načina njihove apropijacije pruža dosta materijala za razumevanje načina na koje učesnici u kulturama oblikuju, artikulišu i prilagođavaju svoje potrebe, kao i načina na koje oni vide svoje učešće (i učešće svoje etničke grupe ili državne zajednice kojoj pripadaju) u integracionim procesima. Moja osnovna prepostavka jeste da je u cilju integracije Srbije i Crne Gore u evropskim i svetskim procesima neophodna adekvatna komunikacija — da bi ljudi znali šta treba da prihvate ili čemu da se nadaju, to im se mora na adekvatan način objasniti. S druge strane, nedostatak komunikacije može dovesti do komičnih, ali ponekad i tragičnih dalekosežnih posledica (jer ako smo „mi“ u svemu bolji, lepši i pametniji od „njih“ sa „Zapada“, zašto bismo uopšte kretali u bilo kakve integracione procese sa „njima“?).

Zaključak: „Balkan Express“

Na osnovu dosadašnjeg uvida u relevantnu literaturu, kao i praćenja medija i naučnih i političkih diskursa u Srbiji, smatram da je očigledno da postoji velika konfuzija oko interpretacije pojmova kao što su „Balkan“, „Evropa“ ili „globalizacija“, kao i nerazumevanje oko toga šta predstavlja „srpski“ (ili „jugoslovenski“) identitet. (Ova situacija je od kraja maja 2003. bila samo pogoršana predizbornim kampanjama lidera stranke G17 Plus, koji su otvarali pitanje „nezavisnosti“ Srbije bez imalo obzira na spoljnopolitičku konstelaciju snaga i bez ikakvog sagledavanja *realnog* položaja Srbije u evropskim i svetskim procesima.) Ova konfuzija otežava s jedne strane komunikaciju unutar samog društva, a sa druge strane negativno utiče na

komunikaciju sa predstavnicima međunarodnih institucija. Osnovni cilj ovog kratkog teksta (kao i mojih istraživanja, ali u nešto širem kontekstu) jeste da ukaže na ključne nesporazume i na neke konkretne mogućnosti za njihovo prevazilaženje.

Proučavanjem kulturnih aspekata koji utiču na formiranje identiteta (tradicija, religija, i tome slično) otvara se prostor za dalja istraživanja i za bolje razumevanje konkretnih situacija koje određuju načine na koje ljudi sa ovog područja tumače, određuju i konstruišu sebe, druge, kao i svet u kome žive. Na primer, mnogi učesnici u javnim diskursima često krajnje naivno upotrebljavaju pojam „tradicije“ – naizgled, bez ikakvog razumevanja da se ovaj koncept, mada navodno okrenut *prošlosti*, u stvari uvek formira i koristi u *sadašnjosti* radi konkretnih *tekućih* (ali i *budućih*) političkih ciljeva ili projekata.

Komparativna analiza shvatanja nacije i nacionalnih diskursa trebala bi da posluži stručnjacima iz više oblasti (sociologija, ekonomija, filozofija, komunikologija), kao i onima koji planiraju svakodnevnu politiku, da razumeju shvatanja i tendencije ljudi u regionu. Ovo je aspekt koji je uglavnom ignorisan u dosadašnjim istraživanjima ovoga prostora. Poseban akcenat stavljam na *razumevanje* procesa koji se odvijaju i delatnosti njihovih učesnika i kreatora – kritikovanje određenih pojava može poslužiti otklanjanju individualnih trauma, ali tek kroz *razumevanje* ćemo biti u stanju da sagledamo *kako se određeni procesi formiraju i koje su to kulturne vrednosti koje njihovi učesnici zastupaju ili promovišu*. Zbog svega toga smatram da bi dalje istraživanje kulturnih aspekata konstrukcije identita u Jugoslaviji (odnosno, svim državama koje su iz nje nastale) značajno doprinelo razumevanju procesa integracije u evropske i svetske procese i načina na koji konstruisani identiteti određuju mesto koje stanovnici Srbije žele u ovim procesima.

Napomene

1. Tekst je nastao u okviru rada na projektu „Tranzicija društva i privrede Srbije u procesu globalizacije i regionalizacije – Pravci promena i aplikativni modeli“ Instituta društvenih nauka, koji finansira Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

2. Ideja „kulturnog“ nacionalizma (ili finog, zapadnog – nasuprot sirovom, etničkom, istočnoevropskom) naravno potiče od Hansa Kohna i poslednjih godina je više autora ukazalo na njenu neodrživost – v. npr. Kuzio (2002).

3. Naravno, zauzimanje etnologa ili antropologa za „nacionalnu stvar“ (a ako je „nacionalna stvar“ u sukobu sa argumentima ili zdravim razumom... tim gore po argumente ili zdrav razum!) nije ništa novo niti karakteristično samo za balkanske etnologije – treba se samo setiti Boasovih principijelnih reakcija na angažovanje američkih antropologa tokom Prvog svetskog rata, kao i žestokih kritika kojima je bio izložen (i zahtevima da se isključi iz američke antropološke organizacije, AAA). Britanski antropolozi su od 1930-tih bili sastavni deo kolonijalnih administracija u Africi – štaviše, dobar deo socijalnih antropologa starije generacije još uvek razmišlja o Africi iz kolonijalne i paternalističke perspektive, u šta sam se mogao uveriti tokom konferencije Asocijacije Socijalnih Antropologa (ASA) u Arushi u Tanzaniji aprila 2002. Za Amerikance u Drugom svetskom ratu i za Nemce, v. primere koje navodi Price (2002). O političkom angažmanu američkih antropologa tokom 1960-tih i u poslednjih petnaestak godina, najbolje je ne trošiti reči... Za neke balkanske primere, v. Povrzanović 2000, Rihtman-Auguštin 1998a. Muršić 2000 takođe pruža zanimljiv primer svedočanstva antropologa „uhvaćenog“ u kovitlac događaja rata i raspada Jugoslavije.

4. O brisanju „Balkana“ tokom 1930-tih, v. Ristović 1995. Kad se radi o knjizi Marije Todorove, Slovenija je postala deo Blakana u srpskom (srpskohrvatskom) izdanju njene knjige. Slovenačko, kao i originalno, englesko, izgledaju drugačije.

5. Za kritiku Saida iz iste perspektive, v. Sax 1998: 292-293.

Literatura

Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London.

Bakić-Hayden, Milica. 1995. Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review* 54(4): 917-931.

Bakić-Hayden, Milica, i Robert M. Hayden. 1992. Orientalist Variations on the Theme “Balkans”: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review* 51(1): 1-15.

Balibar, Étienne. 1996. Is European Citizenship Possible? *Public Culture* 8(2): 355-376.

_____. 1997. *La crainte des masses. Politique et philosophie avant et après Marx*. Galilée, Paris.

Balibar, Étienne, i Immanuel Wallerstein. 1997 [1988]. *Race, nation, classe. Les identités ambiguës*. Drugo, dopunjeno izdanje. La Découverte, Paris.

Barth, Fredrik. 1969. Introduction. U: Fredrik Barth (uredio), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, str. 9-38. Little, Brown and Company, Boston.

Billig, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. Sage, London.

Bjelić, Dušan, i Obrad Savić (priredili). 2002. *Balkan as Metaphor: Between Fragmentation and Globalization*. MIT Press, Cambridge, MA.

Bošković, Aleksandar. 1997a. Hyperreal Serbia. U: Arthur i Marylouise Kroker (priredili), *Digital Delirium*. New World Perspectives, Montréal i St. Martin's Press, New York.

_____. 1997b. Virtual Places: Imagined Boundaries and Hyperreality in Southeastern Europe. *CTheory* Vol. 20, No. 3, Article 54. <http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=97>

_____. 1997c. Multikulturalnost i krajot na istorija. *Margina* (Skopje) 36 (2/97), str. 142-149.

_____. 2001. Pol, jednakost i razlika u Prespi, Republika Makedonija. *The Belgrade Circle Journal*, broj 3-4/1996 i 1-2/1997, *Spectre of Nation*, str. 457-464.

Bowman, Glenn. 2003. Constitutive violence and the nationalist imaginary: Antagonism and defensive solidarity in 'Palestine' and 'Former Yugoslavia.' *Social Anthropology* 11 [u štampi].

Cohen, Anthony P. (priredio). 2000. *Signifying Identities: Anthropological Perspectives on Boundaries and Contested Values*. Routledge, London.

Cowan, Jane K. (priredila). 2000. *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*. Pluto Press, London.

Crampton, Richard. 2001. Myths of the Balkans. *The New York Review of Books* 11 January 2001, str. 14-18.

Čolović, Ivan. 1993. *Bordel ratnika*. Beogradski krug, Beograd.

_____. 1997. *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*. Samizdat B92, Beograd.

_____. 2002. Kultura, nacija, teritorija. *Republika* broj 288/289, 1-31 jul 2002.

Danforth, Loring M. 1993. Claims to Macedonian identity: the Macedonian Question and the breakup of Yugoslavia. *Anthropology Today* 9(4): 3-10.

Eco, Umberto. 1994 [1983]. Does counter-culture exist? Prevela Jenny Condie. U knjizi: Umberto Eco, *Apocalypse Postponed*, pp. 115-128. Priredio Robert Lumley. Indiana University Press, Bloomington i British Film Institute, London.

Gabrič, Tonči. 2001. Europe as an impaired construction. By Tomaž Mastnak – interviewed in Feral Tribune. *Bosnia Report New Series*, No. 21-22. January-May 2001.

Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. Basic Books, New York.

Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.

_____. 1987. *Culture, Identity and Politics*. Cambridge University Press, Cambridge.

Gillet, Olivier. 2001. *Les Balkans. Religions et nationalisme*. Éditions Ousia, Bruxelles.

Glenny, Misha. 1999. *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*. Granta, London.

Golubović, Zagorka. 1995. Social change in [the] 1990s and [the] social character. (The case of Yugoslavia.) *Sociologija* XXXVII, 4, str. 441-453.

Göle, Nilüfer. 2002. Islam in public: New visibilities and new imaginaries. *Public Culture* 14(1): 173-190.

Gredelj, Stjepan. 2002. Slova i brojke oko veronauke. *Filozofija i društvo* XIX-XX, str. 279-304.

Herzfeld, Michael. 1987. *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.

_____. 1995. Les enjeux du sang: La production officielle des stéréotypes dans les Balkans — Le cas de la Grèce, *Anthropologie et Sociétés* 19(3): 37-51.

Hjerm, M. 1998. Reconstructing "Positive" Nationalism: Evidence from Norway and Sweden. *Sociological Research Online* 3(2). <<http://www.socresonline.org.uk/3/2/7.html>>

Holy, Ladislav. 1996. *The Little Czech and the Great Czech Nation: National Identity and the Post-Communist Transformation of Society*. Cambridge University Press, Cambridge.

Holy, Ladislav i Milan Stuchlik. 1983. *Actions, Norms and Representations: Foundations of anthropological inquiry*. Cambridge University Press, Cambridge.

Ilić, Vladimir. 1995a. Neki pojmovni problemi u našoj sociologiji politike. *Sociologija* XXXVII, 1, str. 61-70.

_____. 1995b. Prilog raspravi o političkoj levisi i desnici. *Sociologija* XXXVII, 3, str. 399-405.

_____. 1995c. Desnica u današnjoj Srbiji. *Srpska politička misao* II, 4, str. 89-100.

_____. 1996. Nacionalistička orijentacija u našoj najnovijoj društvenoj misli. *Sociologija* XXXVIII, 1, str. 141-153.

_____. 1998. *Oblici kritike socijalizma*. Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, Zrenjanin.

Iveković, Ivan. 1997. State, Development and the Political Economy of International Relations: The Assymetrical Client-State in the Balkans and Transcaucasia. U: Stefano Bianchini i Robert Craig Nation (uredili), *The Balkans in International Relations*. Bologna University, Bologna i Longo Editore, Ravenna.

_____. 1998. Usual bias, political manipulations and historical forgeries: The Yugoslav drama. U: Stefano Bianchini i George Schopflin (uredili), *State Building in the Balkans: Dilemmas on the Eve of the 21st Century*. Europe & the Balkans International Network, Bologna i Longo Editore, Ravenna.

_____. 2000. *Ethnic and Regional Conflicts in Yugoslavia and Transcaucasia*. Longo Editore, Ravenna.

_____. 2002. Nationalism and the Political Use and Abuse of Religion: The Politicization of Orthodoxy, Catholicism and Islam in Yugoslav Successor States. *Social Compass* 49(4): 523-536.

Jezernik, Božidar. 1998. *Dežela, kjer je vse narobe: Prispevki k etnologiji Balkana*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.

Judah, Tim. 1997. *The Serbs: History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia*. Yale University Press, New Haven.

Kaplan, Robert D. 1993. *Balkan Ghosts: A Journey through History*. St. Martin's Press, New York.

Karakasidou, Anastasia. 1997. *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*. University of Chicago Press, Chicago.

_____. 2000. Essential Differences: National Homogeneity and Cultural Representation in Four Recent Works on Greek Macedonia. Review Essay. *Current Anthropology* 41(3): 415- 425.

Kolar-Panov, Dona. 1997. *Video, War and the Diasporic Imagination*. Routledge, London.

Konstantinović, Radomir. 1991[1969]. *Filosofija palanke*. Nolit, Beograd.

Kuzio, Taras. 2002. The myth of the civic state: A critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism. *Ethnic and Racial Studies* 25(1): 20-39.

Mastnak, Tomaž. 1998. *Evropa: med evforijo in evolucijo*. SH Zavod za založniško dejavnost, Ljubljana.

_____. 2001. v. Gabrič 2001.

_____. 2002. *Crusading Peace: Christendom, the Muslim World, and Western Political Order*. University of California Press, Berkeley.

Mirčev, Dimitar. 1993. Ethnocentrism and Strife among Political Elites: the End of Yugoslavia. *Governance: An International Journal of Policy and Administration* 6(3): 372-385.

_____. 1997. Edificando nuevas estructuras democráticas: El caso de Macedonia. U: Carlos Flores Juberías (prir.), *Las nuevas instituciones políticas de la Europa oriental*, str. 419-447, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid e Valencia.

Močnik, Rastko. 1998a. Balkan Orientalisms. U: Bojan Baskar i Borut Brumen (priredili), *Mediterranean Ethnological Summer School*, Vol. II, str. 129-158. Institut za multikulturene raziskave, Ljubljana.

_____. 1998b. *Koliko fašizma?* Prevod Bastard translation machine Srećko Pulig (u saradnji sa Borislavom Mikulićem). Bastard, Zagreb.

Muršič, Rajko. 2000. The Yugoslav Dark Side of Humanity: A View from a Slovene Blind Spot. U: Joel M. Halpern i David A. Kideckel (uredili), *Neighbors at War: Anthropological Perspectives*

on *Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*, str. 56-77. Pennsylvania State University Press, University Park.

Naumović, Slobodan. 1995. Srpsko selo i seljak: između nacionalnih i partijskih simbola. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 44, str. 114-128.

_____. 1996. Od ideje obnove do prakse upotrebe. Ogled o odnosu politike i tradicije na primeru savremene Srbije. U: *Od mita do folka*, str. 109-145. Liceum, Beograd i Kragujevac.

_____. 1998. Romanticists or double insiders? An essay on the origins of ideologised discourses in Balkan ethnology. *Ethnologia balkanica* 2, str. 101-120.

_____. 1999. Instrumentalised Tradition: Traditionalist Rhetoric, Nationalism and Political Transition in Serbia, 1987-1990. U: Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović (priredili), *Between the Archives and the Field. A Dialogue on Historical Anthropology of the Balkans*, Zur Kunde Sudosteuparas - Band II/24, Udruženje za društvenu istoriju - Posebna izdanja / Teorija I/1, Beograd i Graz.

Peirano, Mariza G. S. 1998. When Anthropology is At Home: The Different Contexts of a Single Discipline. *Annual Review of Anthropology* 27: 105-128.

Popović, Miodrag. 1998. [1976.] *Vidovdan i Časni krst. Ogled iz književne arheologije*. Treće, pregledano izdanje. Biblioteka XX vek, Beograd.

Povržanović, Maja. 2000. The Imposed and the Imagined as Encountered by Croatian War Ethnographers. *Current Anthropology* 41(2): 151-162.

Price, David. 2002. Lessons from Second World War anthropology: Peripheral, persuasive and ignored contributions. *Anthropology Today* 18(3): 14-20.

Pusić, Vesna. 1995. Uses of Nationalism and the Politics of Recognition. *Anthropological Journal of European Cultures* 4(1): 43-61.

Putinja, F. i Ž. Stref-Fenar [Poutignat, Philippe, i Jocelyne Streiff-Fenart]. 1997. [1995]. *Teorije o etnicitetu*. Preveo Aljoša Mimica. Biblioteka XX vek, Beograd.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1996. A national ethnology, its concepts and its ethnologists. *Ethnologia Europaea* 26: 99-106.

_____. 1998a. An ethno-anthropologist in his native field: to observe or witness? *Anthropological Journal of European Cultures* 7: 129-144.

_____. 1998b. Kroatien und der Balkan. *Volkskultur – Vorstellungen – Politik. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, N. s. 101(2): 151-68.

_____. 1999. A Croatian controversy: Mediterranean – Danube – Balkans. *Narodna umjetnost* 36(1):103-119.

_____. 2000. *Ulice moga grada*. Biblioteka XX vek, Beograd.

Ristović, Milan. 1995. The Birth of "Southeastern Europe" and the Death of "The Balkans". *Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns* (uredili Reinhard Stupperich i Heinz A. Richter), tom 2, str. 169-176.

Said, Edward. 1996 [1978]. *Orientalism*. Penguin Books, Harmondsworth.

Sax, William S. 1998. The Hall of Mirrors: Orientalism, Anthropology, and the Other. *American Anthropologist* 100(2): 292-301.

Segalen, Martine (priredila). 1989. *L'Autre et le semblable*. Presses du CNRS, Paris.

Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. Penguin Books, Harmondsworth.

_____. 1994. The Problem of National Identity: Ancient, Medieval and Modern. *Ethnic and Racial Studies* 17: 375-400.

_____. 1995. *Nations and Nationalism in a Global Era*. Polity Press, Cambridge.

_____. 1999. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press, Oxford.

_____. 2001. *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Polity Press, Cambridge.

Thornton, Robert J. 2000. Finding Culture. U: Sara Nuttall i Cheryl-Ann Michael (uredile),

Senses of Culture: South African Culture Studies, str. 29-48. Oxford University Press, Cape Town i Oxford.

Todorova, Marija. 1997. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.

Tylor, Edward Burnett. 1871. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*. 2 toma, J. Murray, London.

Van der Port, Mattijs. 1998. *Gypsies, Wars & Other Instances of the Wild: Civilisation and Its Discontents in a Serbian Town*. Amsterdam University Press, Amsterdam.

_____. 1999. 'It Takes a Serb to Know a Serb': Uncovering the roots of obstinate otherness in Serbia. *Critique of Anthropology* 19(1): 7-30.

Yumul, Arus i Umut Özkırmı. 2000. Reproducing the nation: 'banal nationalism' in the Turkish press. *Media, Culture & Society* 22: 787-804.

Živković, Marko. 2001. Nešto između: simbolička geografija Srbije. *Filozofija i društvo* XVIII, str. 73-110.

Žižek, Slavoj. 1997/1998. Multikulturalizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma. Preveo Dejan Kršić. *Arkzin* (Zagreb) n. s., br. 4-6, decembar 1997-mart 1998.

[neobjavljeno, 2002/2003.]

Sadržaj:

• Uvodna napomena: Razglednice iz mračnih vremena	7
---	---

POLITIKA TELA

• Tehnologija – opijum za narod	11
• Virtuelni Gejts	13
• Dizajn novog doba	15
• Kampanja je poruka	17
• "Svaka ima svoj faktor"	19
• Modeli kao san	21
• Svetsko, ali "naše"	22
• Smrt fotografije?	24
• Pornografija i Internet	26
• Pazite na decu	28
• Fudbal i seks	30
• U zdravom telu – duh vremena	32
• Telo kao metafora	34
• U znaku Vodolije	36
• Feminizam za XXI vek	38
• Muškarci pojma nemaju	40

POLITIKA SVAKODNEVICE

• Davljenje u brojevima	45
• 1968.	47
• Čemu još televizija?	49
• Kraj novina?	51
• Mediji na kraju veka	53

• Postmodernizam za početnike	55
• Nova desnica	57
• Teorija zavere	59
• Carevo novo odelo, Vladimir Popović i otvoreno tržište	61
• Kad Arijel Šaron krene u šetnju	63
• Jedan neočekivani trijumf	66
• Nepoželjni	68
• Avet rasizma	70
• Balkan, metaforično	72
• Sam svoj simptom	74
• "Exit", Srebrenica i kraj nevinosti	76
• Radoje Domanović po drugi put među Srbima	78
• Osveta bivših ponavljača	80
• Neočekivana prilika za razvoj građanskog društva	82
• "A zašto vi mučite Crnce?"	84

POLITIKA DRŽAVE KOJA JE ODUMRLA

• Polu krivi, potpuno žrtve: Srpski intelektualci i rat	90
• Albanci kao metafora	95
• Beograd u plamenu? Izveštaj iz Beograda, 12. oktobar 1998.	101
• Srbija između Evrope i centra "Sava": Haški sud kao mitska kateg. .	105
• Rat u bivšoj Jugoslaviji kao antropološki problem	107
• Politika kao patologija	109
• Svemoć misli	111
• Virtualni Balkan: Imaginarne granice, hiperrealnost i sobe za igranje	113
• Balkan, Jugoistočna Evropa ili "Evropa": Kulturni aspekti konstrukcije identiteta u Srbiji i Crnoj Gori	125

Beleška o autoru

Aleksandar Bošković rođen je 1962. u Zemunu, u nekadašnjoj Jugoslaviji. Diplomirao je filozofiju (1990.) u Beogradu, magistrirao antropologiju (1993.) na Tulejn (Tulane) Univerzitetu u Nju Orleansu (SAD), a doktorirao socijalnu antropologiju (1996.) na Univerzitetu Sent Endrjus (St. Andrews) u Škotskoj. Predavao je na univerzitetima u Sent Endrjusu (Škotska), Ljubljani (Slovenija), Braziliji (Brazil) i Johanesburgu – Vitvatersrand (Južna Afrika), a trenutno je vanredni profesor na odeljenju za antropologiju Rouds (Rhodes) Univerziteta u Greemstaunu (Južna Afrika). Odnedavno je Viši naučni saradnik na Institutu društvenih nauka u Beogradu.

Autor je ili priređivač nekoliko knjiga i više desetina naučnih radova, od kojih su neki objavljeni u najpoznatijim svetskim stručnim časopisima (*Anthropology Today*, *Anthropos*, *Cultural Dynamics*, *Anuário Antropológico*, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, *Social Anthropology*, *Anthropological Theory*). Autor osam odrednica u *Biographical Dictionary of Social and Cultural Anthropology* (priredila Vered Amit, London i New York: Routledge, 2004.).

Od kraja 1983. bavio se novinarstvom, prvo u *Studentu*, a posle pisao za gotovo sve značajnije listove koji su izlazili u Beogradu (*Mladost*, *Intervju*, *Književna reč*, *Komunist*, *NIN*, *Vreme*), kao i za novu seriju zagrebačkog *Arkzina* tokom 1998.

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

316.7(046)

323.2(046)

БОШКОВИЋ, Александар

Etnologija svakodnevnog života /
Aleksandar Bošković. – Beograd : Helsinški
odbor za ljudska prava u Srbiji, 2005
(Beograd : Zagorac). – 137 str. ; 21 cm.
– (Biblioteka Svedočanstva / [Helsinški
odbor za ljudska prava u Srbiji] ; br
23)

Tiraž 600. – Beleška o autoru: str. [140].
- Napomene i bibliografske reference uz
tekst. – Bibliografija: str. 133-137.

ISBN 86–7208–113–7

COBISS.SR–ID 127190284